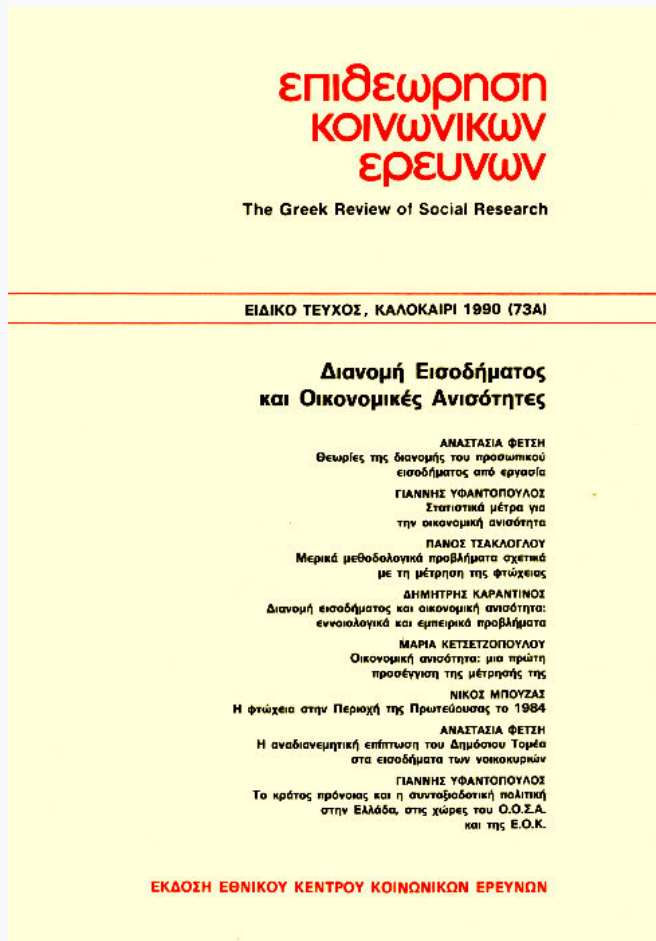

The Greek Review of Social Research

Vol 73 (1990)

73,A: Ειδικό τεύχος: Διανομή εισοδήματος και οικονομικές ανισότητες

**Διανομή εισοδήματος και οικονομική ανισότητα:
ενοσιολογικά και εμπειρικά προβλήματα**

Δημήτρης Καραντίνος

doi: [10.12681/grsr.935](https://doi.org/10.12681/grsr.935)

Copyright © 1990, Δημήτρης Καραντίνος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καραντίνος Δ. (1990). Διανομή εισοδήματος και οικονομική ανισότητα: ενοσιολογικά και εμπειρικά προβλήματα. *The Greek Review of Social Research*, 73, 106–139. <https://doi.org/10.12681/grsr.935>

Δημήτρης Καραντινός

ΔΙΑΝΟΜΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ
Εννοιολογικά και εμπειρικά προβλήματα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάλυση του εμπειρικού υλικού που αναφέρεται στη διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στα άτομα, στα νοικοκυριά ή στις κοινωνικοοικονομικές ομάδες που απαρτίζουν έναν πληθυσμό, μπορεί να απαντήσει σε έναν αριθμό σημαντικών ερωτημάτων. Μερικά από τα ερωτήματα αυτά είναι: ποιος ο βαθμός της οικονομικής ανισότητας που χαρακτηρίζει μια κοινωνία σε μια χρονική στιγμή, αν οι οικονομικές ανισότητες αυξάνουν ή μειώνονται διαχρονικά και ποιες είναι οι επιπτώσεις της κρατικής πολιτικής πάνω στην οικονομική θέση των ατόμων.

Πριν όμως από κάθε προσπάθεια για αποκόμιση συμπερασμάτων αναφορικά με αυτά τα θέματα, θα πρέπει να έχει αποσαφηνισθεί η έννοια ορισμένων όρων που υπεισέρχονται στη συζήτηση, όπως για παράδειγμα οι όροι «εισόδημα» και «μονάδα αναφοράς», καθώς και να έχουν κατανοηθεί επαρκώς οι περιορισμοί της εμπειρικής προσέγγισης.

Η εργασία αυτή αποσκοπεί στο να εισαγάγει τον αναγνώστη σε ορισμένα από τα προβλήματα που θέτει η χρήση εμπειρικού υλικού για τη μελέτη της διανομής του εισοδήματος. Αποτελείται από τέσσερις κύριες ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται ορισμένες απόψεις αναφορικά με την έννοια του όρου εισόδημα με έμφαση στην οικονομική ευημερία.

Η δεύτερη ενότητα ασχολείται με τα προβλήματα που δημιουργούνται από την υιοθέτηση του νοικοκυριού ως βασικής μονάδας αναφοράς στη μελέτη της διανομής του εισοδήματος.

Η τρίτη ενότητα εξετάζει κριτικά τις δειγματοληπτικές έρευνες εισοδή-

ματος, συνοψίζοντας για το σκοπό αυτό την εμπειρία από παλαιότερες έρευνες που διενεργήθηκαν σε διάφορες χώρες.

Η τέταρτη τέλος ενότητα επιχειρεί μια πρώτη διερεύνηση της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της έρευνας εισοδήματος του Ε.Κ.Κ.Ε. για την περιοχή της πρωτεύουσας. Τη βάση για τους ελέγχους παρέχουν τα ομαδοποιημένα αποτελέσματα που περιέχονται στο δημοσίευμα Σ. Καραγιώργας, Κ. Κασιμάτη, Ν. Πανταζίδης, *Έρευνα για τη Σύνθεση και την Κατανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα*, (Ε.Κ.Κ.Ε., 1988).

ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ

Το πρόβλημα της διανομής του εισοδήματος, καθώς και των συναφών εννοιών της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας, κατείχαν ανέκαθεν κεντρική θέση τόσο στην επιστημονική βιβλιογραφία, όσο και στις πολιτικές συζητήσεις. Το μεγάλο ενδιαφέρον για το θέμα ερμηνεύεται από το γεγονός ότι το εισόδημα ενός ατόμου, οροθετεί εν πολλοίς τις δυνατότητές του για καταναλωτική δαπάνη και προσδιορίζει κατ' επέκταση το βιοτικό του επίπεδο ή την οικονομική του ευημερία. Η διακύμανση των βιοτικών επιπέδων ανάμεσα και εντός των κοινωνικών ομάδων, που απαρτίζουν τον πληθυσμό, αποτελεί το φυσικό πεδίο για πολιτικές εκτιμήσεις, χειρισμούς και αντιπαραθέσεις. Είναι αυτή ακριβώς η, καθαρά κοινωνική, διάσταση της διανομής του εισοδήματος που προσδίδει ενδιαφέρον στο θέμα, μέσω του πλέγματος εισόδημα-κατανάλωση-οικονομική ευημερία (Bentzel 1970).

Η υπόθεση, ωστόσο, ότι οι δύο αυτές διανομές εισοδήματος και της ευημερίας σχετίζονται στενά μεταξύ τους και άρα μπορούμε να θεωρήσουμε το εισόδημα ως προσεγγιστικό δείκτη για το βιοτικό επίπεδο, απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί ως αυτονόητη. Αντίθετα, η βασική μας θέση είναι ότι αυτό που συμβατικά έχουμε καταλήξει να θεωρούμε ως εισόδημα (και που ό-πως ελπίζουμε να δείξουμε στη συνέχεια απορρέει από μια στενή αντίληψη για το τι συνιστά οικονομική δραστηριότητα και τι όχι), αποτελεί ανεπαρκή δείκτη για το βιοτικό επίπεδο, και τούτο ανεξάρτητα από τα μεγάλα σφάλματα που συνήθως προκύπτουν από το χειρισμό εμπειρικού υλικού, καθώς και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε γενικά μια καθαρή έννοια για την οικονομική ευημερία.

Η συμβατική, κρατούσα αντίληψη θεωρεί ότι τα νοικοκυριά αντλούν πόρους από δύο τομείς του συστήματος, το κράτος και την ιδιωτική αγορά, ενώ ο κορμός του οικογενειακού εισοδήματος προέρχεται από την πώληση

της εργατικής δύναμης των μελών της οικογένειας (αντίτιμο για απασχόληση, η οποία μπορεί να λαμβάνει χώρα στην επίσημη ή και στην άτυπη αγορά και να αφορά νόμιμες ή και παράνομες ακόμη δραστηριότητες αλλά ανταμείβεται πάντοτε σε χρήμα).

Μία από τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους είναι ότι δημιουργεί εισοδήματα κατά τον ίδιο τρόπο, όπως και η ιδιωτική αγορά. Μέσα από τη διαδικασία παραγωγής αγαθών, το κράτος απασχολεί ως εργοδότης ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού και έχει επομένως άμεση επίπτωση πάνω στην οικονομική θέση των ατόμων. Αν κάποια στιγμή αποφασιζόταν ότι η κοινωνία «χρειάζεται» λιγότερα αγαθά του είδους που παράγει ο δημόσιος τομέας, και μεταθετόταν η παραγωγή αυτών των αγαθών στον ιδιωτικό τομέα, τότε η διανομή του εισοδήματος θα άλλαζε ριζικά. Όπως σωστά παρατηρεί ο Thurow (1980) σε μια τέτοια υποθετική περίπτωση, οι ομάδες του εργατικού δυναμικού που υπεραντιπροσωπεύονται στη δημόσια απασχόληση σε σχέση με την ιδιωτική (μια τυπική τέτοια ομάδα είναι οι γυναίκες απόφοιτες πανεπιστημίου) θα έβλεπαν τις ευκαιρίες τους για απασχόληση να μειώνονται και μαζί με αυτές θα βίωναν μια μείωση στα εισοδήματα από απασχόληση. Η διανομή του εισοδήματος εξαρτάται, επομένως, από την κατανομή των κοινωνικά διαθέσιμων πόρων μεταξύ παραγωγής ιδιωτικών και παραγωγής δημόσιων αγαθών. Όμως τα εισοδήματα που παράγει το κράτος ως εργοδότης, μπορούν πρακτικά να τα χειρισθούμε με τον ίδιο τρόπο που χειριζόμαστε τα εισοδήματα από την ιδιωτική αγορά, θεωρώντας, δηλαδή, ότι αποτελούν καθαρές προσθέσεις στο οικογενειακό εισόδημα.

Μια δεύτερη λειτουργία του κράτους, εξίσου σημαντική όπως και η πρώτη, είναι να διασφαλίζει για τα νοικοκυριά, χωρίς τη μεσολάβηση του μηχανισμού της αγοράς, συγκεκριμένες δαπάνες, οι οποίες θα πρέπει κατ' αρχήν να προστεθούν στην ιδιωτική δαπάνη των νοικοκυριών γιατί και αυτές προκαθορίζουν το βιοτικό επίπεδό τους. Το κράτος διανέμει στα νοικοκυριά μεταβιβαστικές πληρωμές και καταναλωτικά αγαθά και ασκεί επομένως μέσω αυτής της (ανα)διανεμητικής του λειτουργίας μια σημαντική επιρροή στην οικονομική ευημερία τους. Οι πόροι για αυτού του είδους τη δημόσια δαπάνη προέρχονται βεβαίως από τα φορολογικά έσοδα του κράτους (ή από εσωτερικό δανεισμό) και αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν επιχειρούμε να αξιολογήσουμε την καθαρή επίπτωση αυτής της πολιτικής λειτουργίας πάνω στη ρύθμιση της ροής των πόρων. Για παράδειγμα, έχει υποστηριχθεί, ότι από την επέκταση του κράτους στην παροχή εκπαιδευτικών ευκαιριών, πρώτιστα ωφελήθηκαν τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας. Αυτό είναι σωστό, δεδομένου ότι εκπαιδευτικές ευκαιρίες προσφέρονται και από τον ιδιωτικό τομέα της αγοράς και τα πλουσιότερα νοικοκυριά (παραδοσιακά) βασιζόνταν σ' αυτόν τον τομέα για την εκπαίδευση των νεότερων μελών

τους. Έτσι μια περικοπή της κρατικής παρουσίας στην εκπαίδευση, ενδέχεται να οδηγήσει στην αύξηση της παρουσίας του ιδιωτικού τομέα, αλλά μέσα από αυτή τη διαδικασία υποκατάστασης, το κύριο βάρος θα έπεφτε στα νοικοκυριά που στηρίζονταν μέχρι τώρα κατ' εξοχήν στις δημόσιες υπηρεσίες.

Αυτό όμως που επέτρεψε στο κράτος να επεκτείνει τις δραστηριότητές του και σ' αυτό τον τομέα, στην παροχή δηλαδή δωρεάν εκπαίδευσης, ήταν η διευρύνση της φορολογικής βάσης, ώστε να περιλάβει και τα φτωχότερα στρώματα, που παραδοσιακά απαλάσσονταν της φορολογίας. Όταν λοιπόν συζητάμε για θέματα συλλογικής κατανάλωσης και ιδιαίτερα για την επίδραση που ασκούν αυτού του είδους οι δαπάνες στην οικονομική ευημερία, πρέπει να αποσυνδέσουμε από τις δημόσιες παροχές αγαθών και υπηρεσιών τα φορολογικά έσοδα του κράτους. Αλλιώς κινδυνεύουμε να ερμηνεύσουμε μια αύξηση της κρατικής δραστηριότητας ως καθαρή αύξηση της οικονομικής ευημερίας.

Από την άλλη μεριά, η δημόσια κατανάλωση είναι εξαιρετικά πολυσχιδής και τίθεται επομένως το ερώτημα κατά πόσο μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όλα τα προϊόντα και οι υπηρεσίες που προκύπτουν από τις δημόσιες δαπάνες, καταλήγουν στους αποδέκτες τους, δηλαδή στα νοικοκυριά, με τη μορφή καθαρού οφέλους. Για παράδειγμα, θα ήταν άραγε ορθό να θεωρήσουμε ότι μια αύξηση των κονδυλίων για εθνική άμυνα και ασφάλεια, αυξάνει την οικονομική ευημερία των νοικοκυριών; Και αν ναι, θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι το κάνει κατά τον ίδιο τρόπο όπως και μια ισόποση αύξηση των πόρων που διατίθενται για προνοιακές παροχές;

Το ερώτημα αυτό δεν αφορά απλώς ένα εμπειρικό επιλύσιμο πρόβλημα. Και τούτο διότι είναι ανεξάρτητο από το γεγονός ότι ένα τμήμα της δημόσιας κατανάλωσης δεν ποσοτικοποιείται και, κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διανέμεται ανάμεσα και εντός των κοινωνικών ομάδων.

Προβλήματα, όπως τα παραπάνω, οδήγησαν αρκετούς ερευνητές να αναζητήσουν εκείνο το τμήμα της κρατικής δαπάνης που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινωνική, παραμερίζοντας τις λοιπές δαπάνες που προορίζονται είτε για γενικότερη κατανάλωση, είτε για τη διατήρηση και αναπαραγωγή αυτού του ίδιου του συστήματος. Συναφής με έναν τέτοιο προβληματισμό είναι η διαμόρφωση της έννοιας του κοινωνικού εισοδήματος, το οποίο συνήθως ορίζεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνει τόσο το εισόδημα που αποκτιέται μέσω της ιδιωτικής αγοράς, όσο και τη δημόσια δαπάνη για υγεία, εκπαίδευση και κοινωνική προστασία. Το κοινωνικό εισόδημα του νοικοκυριού είναι, φυσικά, απαλλαγμένο από κάθε είδους φόρους (άμεσους, έμμεσους, περιουσίας) καθώς και από τις τυχόν ασφαλιστικές εισφορές.

Η έννοια του κοινωνικού εισοδήματος —το οποίο συχνά ονοματίζεται και κοινωνικός μισθός, ή μισθός των πολιτών για να υπογραμμισθεί η διαφορά του από τον αγοραίο μισθό— συνδέθηκε στενά με θεωρητικές συζητήσεις και σχετικές εμπειρικές εκτιμήσεις που έγιναν τα τελευταία χρόνια σε θέματα που αφορούν τόσο τη φύση, το χαρακτήρα και την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας, όσο και το ρόλο που έχει διαδραματίσει το κράτος πρόνοιας στην εμφάνιση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης.¹

Σε όσους είναι εξοικειωμένοι με τη φιλολογία γύρω από το χαρακτήρα του κράτους πρόνοιας, εντύπωση θα πρέπει να έχει κάνει η απουσία μιας, εσωτερικά, συνεπούς μεθοδολογίας καθώς και ενός ολοκληρωμένου εννοιολογικού πλαισίου για το χειρισμό των αναδιανεμητικών ερωτημάτων, εφ' όσον συνήθως οι ορισμοί που υιοθετούνται ποικίλλουν έντονα, με φυσικό αποτέλεσμα να εμφανίζονται συχνά διαμετρικά αντίθετες εκτιμήσεις (προερχόμενες από επεξεργασία του ίδιου του εμπειρικού υλικού).²

Η παράθεση ενός τέτοιου πλαισίου υπερβαίνει τους στόχους αυτής της εργασίας, που έχει περισσότερο χαρακτήρα εισαγωγής στα υπό συζήτηση θέματα. Είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι ενώ η έννοια του κοινωνικού εισοδήματος αποτελεί μια βελτιωμένη εκδοχή της συμβατικής έννοιας του χρηματικού εισοδήματος, θα πρέπει, αν πρόκειται να αποτελέσει επαρκές μέτρο για την οικονομική ευημερία, να διευρυνθεί ώστε να περιλάβει και τους πόρους που αντλούν τα νοικοκυριά και από έναν τρίτο, πέραν του κράτους και της ιδιωτικής αγοράς τομέα, που είναι ο εκτός επίσημης αγοράς ιδιωτικός τομέας.

Το εισόδημα που δημιουργείται στον τομέα αυτό, έχει συγκεντρώσει πολύ λιγότερο το ενδιαφέρον των ερευνητών, παρά την εύλογη σημασία που κατέχει στη διαμόρφωση και διανομή της οικονομικής ευημερίας. Μια ερμηνεία γι αυτό το παράδοξο, είναι ότι επειδή οι συναλλαγές στον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα συνάγονται συνήθως σε μη χρηματικούς όρους, δεν καταγράφονται, και κατά συνέπεια οποιαδήποτε συζήτηση δεν μπορεί να υποστηριχθεί από ποσοτικές ενδείξεις.

Το εισόδημα από τον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα, μπορεί να θεωρηθεί ότι απορρέει από μια ιδιότυπη παραγωγή του νοικοκυριού, στοιχεία της οποίας είναι η παραγωγή αγαθών για ιδιοκατανάλωση, η παραγωγή υπηρεσιών για ίδιο λογαριασμό (αυτοεξυπηρέτηση), η οικιακή ασχολία της νοικοκυράς καθώς και οι παραδοσιακές υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας και πρόνοιας.

1. Για μια ενημέρωση πάνω στην πορεία της συζήτησης, βλέπε το ειδικό τεύχος του *Journal of Social Policy* (1985), αφιερωμα στις πολιτικές μεταβίβασης εισοδημάτων.

2. Βλ. χαρακτηριστικά τις διαφορές ανάμεσα στους Bowles, Gintis (1982) και τους Shaik, Tonak (1987).

Όλες αυτές οι δραστηριότητες μπορούν να θεωρηθούν ως οικονομικές δραστηριότητες, με την έννοια ότι παρόμοια αγαθά και υπηρεσίες προσφέρονται και από την ιδιωτική αγορά και θα μπορούσαν, δυνητικά, να ανατεθούν σ' αυτή (με χρηματικό αντίτιμο) ώστε να υπάρξει τελικά παρόμοιο αποτέλεσμα (Hawrylyshyn 1977). Έτσι αυτές οι παραγωγικές δραστηριότητες διαχωρίζονται σαφώς από τις μη παραγωγικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα ο ύπνος ή ο ατομικός καλλωπισμός, που όσο σημαντικές και αν είναι, δεν μπορούμε να μισθώσουμε κάποιον άλλο να κάνει για λογαριασμό μας.

Ο αποκλεισμός του εκτός αγοράς ιδιωτικού τομέα από τις συμβατικές μετρήσεις του εισοδήματος, έχει σημαντικές επιπτώσεις στην εικόνα που σχηματίζουμε αναφορικά με την εξέλιξη των βιοτικών επιπέδων του πληθυσμού. Για παράδειγμα, οι υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας και πρόνοιας παρέχονται και από τους τρεις τομείς που αναφέραμε προηγουμένως. Με το να υπολογίζουμε όμως τους πόρους που απορροφούνται για τις υπηρεσίες αυτές μόνον στο κράτος και στην ιδιωτική αγορά, υποεκτιμούμε το συνολικό μέγεθός τους. Παρομοίως μια αύξηση των κρατικών μεταβιβάσεων ενδέχεται να (παρ)ερμηνευθεί ως καθαρή αύξηση της οικονομικής ευημερίας, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι ιδιωτικές μεταβιβάσεις εντός του νοικοκυριού (οι οποίες προϋπήρχαν των κρατικών μεταβιβάσεων), θα μειώνονταν, σε μια τέτοια υποθετική περίπτωση, όντας εναλλακτικές προς τις κρατικές μεταβιβάσεις (Lampman, Smeeding 1983).

Ο προσδιορισμός του ύψους του εισοδήματος που δημιουργείται στον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα καθώς και η διανομή του εισοδήματος αυτού ανάμεσα και εκτός των κοινωνικών ομάδων, αποτελεί ένα πρόβλημα που άπτεται του γενικότερου προβλήματος της κοινωνικής οργάνωσης και του κοινωνικού μετασχηματισμού. Πολλές από τις παραδοσιακές υπηρεσίες που παράγονται εντός του νοικοκυριού, παρέχονται σε σχέση αντιστρόφως ανάλογη με την παροχή παρόμοιων υπηρεσιών από το κράτος και την ιδιωτική αγορά. Για παράδειγμα, όσο θα πληθαίνουν οι κρατικοί και ιδιωτικοί βρεφονηπιακοί σταθμοί και οίκοι ευγηρίας τόσο λιγότερο οι γυναίκες θα είναι αναγκασμένες να παρέχουν υπηρεσίες μέσα στο νοικοκυριό. Και όσο θα απελευθερώνονται από τις παραδοσιακές ασχολίες, τόσο περισσότερο χρόνο θα διαθέτουν για απασχόληση και τόσο θα αυξάνονται οι ευκαιρίες για κτήση χρηματικού εισοδήματος.

Παρομοίως, όσο το κράτος θα επεκτείνει την ασφαλιστική κάλυψη που παρέχει, τόσο λιγότερο θα χρειάζεται να μεταβιβάζουν πόρους τα μέλη του νοικοκυριού που είναι σε θέση να αποκτούν εισοδήματα από την ιδιωτική αγορά, προς τα μέλη που δεν έχουν πια αυτή την ικανότητα.

Οι κοινωνικές αλλαγές όμως που επέρχονται δεν θα πρέπει να θεωρηθεί

ότι αναγκαστικά περιορίζουν ολόκληρη την παραγωγή του νοικοκυριού, η οποία προορίζεται για τον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα. Μπορεί για παράδειγμα να υποστηριχθεί ότι μια σειρά από σύγχρονες θεσμικές ρυθμίσεις (όπως η μείωση του εργάσιμου χρόνου, η μείωση του ορίου συνταξιοδότησης, η αύξηση του χρόνου διακοπών, η επέκταση της μερικής απασχόλησης — διαρθρωτικές, δηλαδή μη αναστρέψιμες αλλαγές) συντείνουν ώστε οι υπηρεσίες αυτοεξυπηρέτησης να αυξάνονται.

Γενικά, ωστόσο, σταδιακά επέρχεται μια υποκατάσταση του ιδιωτικού εκτός αγοράς τομέα με περισσότερο κράτος και ιδιωτική αγορά. Και αυτή η υποκατάσταση έχει συνέπειες για την απεικόνιση της οικονομικής ανισότητας και γενικότερα για τη διατύπωση κρίσεων σχετικά με την οικονομική ευημερία.

Καθώς η ισορροπία ανάμεσα στους τομείς αλλάζει διαχρονικά, μια σύγκριση της ανισότητας ανάμεσα σε δύο χρονικές στιγμές, που θα στηρίζονταν σε μια συμβατική έννοια του εισοδήματος θα περιείχε ένα ποσοστό αυθαιρεσίας. Στην περίπτωση αυτή το μέγεθος του σφάλματος εξαρτάται από το ύψος και τη διανομή του εκτός αγοράς εισοδήματος καθώς και από τις μεταβολές που επήλθαν στον τομέα αυτό. Παρομοίως σφάλματα θα εμπεριέχει και οποιαδήποτε σύγκριση της οικονομικής ανισότητας ανάμεσα σε δύο κοινωνίες που έχουν μετασχηματισθεί σε διαφορετικό βαθμό και που κατά συνέπεια η αναλογία ανάμεσα στο κράτος και την ιδιωτική αγορά από τη μια μεριά, και στον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα από την άλλη είναι εντελώς διαφορετική. Σφάλματα τέλος θα περιείχε και η σύγκριση των επιπέδων οικονομικής ανισότητας ανάμεσα στις ομάδες της ίδιας κοινωνίας, αν υπήρχαν ενδείξεις ότι το ύψος του εκτός αγοράς εισοδήματος και η διανομή του ποικίλλει έντονα ανάμεσα και εντός των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών.

Από τις παρατηρήσεις αυτές προβάλλει η ανάγκη για διεύρυνση της έννοιας του εισοδήματος, ώστε να συμπεριληφθούν και τα μη χρηματικά στοιχεία. Κάτι τέτοιο θα βελτίωνε ουσιαστικά την ικανότητα της έννοιας να μετράει ακριβέστερα (και να αντανakλά ρεαλιστικότερα) τις επερχόμενες μεταβολές στα βιοτικά επίπεδα και στην οικονομική ευημερία.

Για μια τέτοια διεύρυνση απαραίτητη θα ήταν βεβαίως η προσφυγή σε συμβατικούς ορισμούς. Ωστόσο, σε συμβατικούς ορισμούς καταφεύγουν συχνά και οι εθνικοί λογαριασμοί — η επίσημη άποψη του τι συνιστά εισόδημα και τι όχι — προκειμένου να υπολογιστεί η αξία συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών. Πολλές από τις κρατικές υπηρεσίες δεν έχουν αγοραίο αντίτιμο, αλλά αυτό δεν μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι το κόστος των υπηρεσιών αυτών ισούται με το άθροισμα των μισθών των υπαλλήλων που απασχολούνται στη διαδικασία παροχής τους και των γενικότερων διοικητικών εξόδων (Rubery, Tarling, Wilkinson 1985). Εξάλλου συχνά οι έρευνες οικογε-

νειακών προϋπολογισμών παρέχουν ποσοτικές εκτιμήσεις για την ιδιοκατανάλωση ή για το τεκμαρτό ενοίκιο από ιδιοκατοίκηση, χρησιμοποιώντας ως μέτρο αναφοράς τις τιμές των αντίστοιχων προϊόντων και υπηρεσιών που επικρατούν στην πλησιέστερη αγορά. Θα ήταν σκόπιμο να διευρυνθούν οι εκτιμήσεις, ώστε να καλύψουν ολόκληρη την εκτός αγοράς παραγωγή του νοικοκυριού.

Ταυτόχρονα, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι, ενώ μια τέτοια μεθοδολογία θα βελτίωνε το περιεχόμενο του όρου εισόδημα όταν χρησιμοποιείται ως δείκτης οικονομικής ευημερίας, ενδέχεται να μείωνε τη χρησιμότητά του αναφορικά με την άσκηση οικονομικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Hill (1979), αν θεωρήσουμε ότι ο παραγωγός και ο καταναλωτής είναι η ίδια οικονομική μονάδα (αν δηλαδή υποθέσουμε ότι όλο το προϊόν καταναλώνεται από τον παραγωγό του), τότε η πληροφόρηση, η επικοινωνία και ο συντονισμός είναι τέλειες λειτουργίες και δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν καταστάσεις ανισορροπίας, εφ' όσον καμία οικονομική μονάδα δεν θα προχωρούσε στην παραγωγή μεγαλύτερης ποσότητας ενός αγαθού από αυτή που θα επιθυμούσε να καταναλώσει. Έτσι, έννοιες όπως η υπερβάλλουσα ζήτηση ή προσφορά, παραδοσιακά εργαλεία των οικονομολόγων για τη θεραπεία συγκυριακών προβλημάτων όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός, θα έχαναν το νόημά τους και θα περνούσαν σε αχρηστία.

ΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΩΣ ΜΟΝΑΔΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Είναι γενικά παραδεκτό ότι για την ανάλυση της οικονομικής ανισότητας και γενικότερα για τη διερεύνηση της διακύμανσης του βιοτικού επιπέδου των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού, καμία από τις μονάδες αναφοράς που έχουν κατά καιρούς προταθεί δεν είναι επιβαρημένη με σοβαρά μειονεκτήματα. Το πρόβλημα του εντοπισμού της κατάλληλης μονάδας αναφοράς επιλύεται πρακτικά, λαμβάνοντας υπόψη το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του ερευνητή. Αν κάποιος ενδιαφέρεται πρώτιστα για την κοινωνική ευημερία και έχει επομένως λόγους για να εξετάσει το βιοτικό επίπεδο του οικονομικά εξαρτημένου πληθυσμού (είτε από ιδιωτικές, είτε από κρατικές μεταβιβάσεις), τότε θα ήταν άσκοπο να υιοθετηθεί ως μονάδα αναφοράς το οικονομικά ενεργό άτομο ή το φορολογούμενο. Με τον ίδιο τρόπο, αν το ενδιαφέρον του ερευνητή στρέφεται γύρω από τη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς (ή γύρω από τη διάρθρωση της οικονομικής δραστηριότητας), μονά-

δες αναφοράς που βασίζονται σε κάποια έννοια της οικογένειας θα ήταν λιγότερο χρήσιμες από κάποιες άλλες, όπως οι έννοιες «ενήλικο» ή «απασχολούμενο» άτομο.

Η μονάδα αναφοράς που συναντιέται συχνότερα στη βιβλιογραφία, είναι το νοικοκυριό.³ Και αυτό δεν παραξενεύει, εφ' όσον τα άτομα ζουν σε ομάδες, συγκεντρώνοντας τα εισοδήματά τους και καταναλώνοντάς τα κατά ένα συλλογικό τρόπο (Rivlin 1975). Χωρίς να παραγνωρίζουμε τις αλλαγές που επήλθαν στις σχέσεις του νοικοκυριού με τον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα —αλλαγές οι οποίες μετέβαλαν ριζικά τη φύση και το ρόλο της παραδοσιακής οικογένειας— θα λέγαμε ότι ακόμη και σήμερα, ο πιο απλός τρόπος για την ταξινόμηση ενός πληθυσμού κατά τάξη εισοδήματος είναι η παράθεση των νοικοκυριών και των αντίστοιχων εισοδημάτων τους.

Η υιοθέτηση του νοικοκυριού, όμως, ως μονάδας αναφοράς για την ανάλυση της οικονομικής ανισότητας δεν είναι απαλλαγμένη από προβλήματα. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τα νοικοκυριά διαφέρουν έντονα μεταξύ τους, τουλάχιστον ως προς δύο χαρακτηριστικά: το μέγεθος και τη σύνθεσή τους. Η ποικιλία αυτή είναι πολύ μεγάλη και δεν μπορεί να αγνοηθεί στο βαθμό μάλιστα που έχει άμεση σχέση με ερμηνείες και συμπεράσματα που αφορούν την οικονομική ευημερία του πληθυσμού. Ο κύριος λόγος είναι ότι νοικοκυριά διαφορετικού μεγέθους και σύνθεσης χρειάζονται και διαφορετικά ποσά χρηματικού εισοδήματος για να διατηρηθούν στο ίδιο βιοτικό επίπεδο (Van Ginneken 1982).

Η ανάγκη για τη δημιουργία συγκρίσιμων μέτρων ευημερίας για νοικοκυριά που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το μέγεθος καθώς και ως προς την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση, έχει απασχολήσει αρκετά τους ερευνητές. Οι οικονομολόγοι τουλάχιστον έχουν ήδη μια μακρά παράδοση στο να προτείνουν εναλλακτικές μεθόδους για το στατιστικό χειρισμό του παραπάνω ερωτήματος.⁴

Στις περισσότερες περιπτώσεις προβλέπεται η κατασκευή κλιμάκων ισοδυναμίας. Οι κλίμακες αυτές εκτιμούν το εισόδημα που απαιτείται προκειμένου νοικοκυριά διαφορετικού μεγέθους ή σύνθεσης να απολαμβάνουν το ίδιο βιοτικό επίπεδο.

Οι προσπάθειες για την εκτίμηση ρεαλιστικών κλιμάκων ισοδυναμίας,

3. Η υιοθέτηση του νοικοκυριού ως βασικής μονάδας αναφοράς στη μελέτη της διανομής του εισοδήματος, έχει προταθεί, ανάμεσα σε άλλους και από τον Kuznets σε δύο εργασίες οι οποίες επηρέασαν σημαντικά την εμπειρική εργασία πάνω στο θέμα. Βλ. Kuznets (1976) και (1982).

4. Ωστόσο, εδώ θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί, συμφωνώντας με τον Rodgers (1984), ότι το πρόβλημα δεν είναι απλά στατιστικό, εφ' όσον η απάντηση που θα δοθεί θα διαμορφώσει εν πολλοίς και τις απόψεις μας αναφορικά με την οικονομική ευημερία.

προσέκρουσαν σε σοβαρά εννοιολογικά και εμπειρικά προβλήματα, με συνέπεια σήμερα να έχει σχετικά αποδυναμωθεί η εμπιστοσύνη στα μέτρα αυτά, παρά τον μεγάλο όγκο δουλειάς που έγινε στον τομέα αυτό τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια.⁵ Έτσι αρκετοί επιστήμονες οδηγήθηκαν στο να προτείνουν το άτομο ως την καταλληλότερη μονάδα αναφοράς στη διανομή του εισοδήματος (Danziger, Taussig, 1979).

Η υιοθέτηση του ατόμου για την απεικόνιση της οικονομικής ευημερίας και το αναγκαίο πέρασμα από το συνολικό στο κατά κεφαλή οικογενειακό εισόδημα έχει κάποια εμφανή πλεονεκτήματα. Ορισμένες διαστάσεις της ευημερίας (π.χ. το εκπαιδευτικό επίπεδο) είναι ατομικού χαρακτήρα και θα πρέπει επομένως να μετρηθούν σε κατά κεφαλή βάση. Θα πρέπει επίσης να μην αγνοηθεί το γεγονός ότι τα περισσότερα μέτρα κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής πρόνοιας συνήθως λαμβάνονται σε ατομική βάση. Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν και μειονεκτήματα. Το πλέον εμφανές από αυτά συνδέεται με το χειρισμό της οικονομικής ανισότητας εντός του νοικοκυριού. Επειδή δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος να υπολογισθούν οι εισοδηματικές διαφορές ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού, οι ερευνητές που χρησιμοποιούν το άτομο ως μονάδα αναφοράς, υποθέτουν αναγκαστικά ότι δεν υπάρχουν τέτοιες διαφορές, πράγμα που συνιστά μια καθαρά ηρωική υπόθεση. Επιπλέον με δεδομένη την απουσία ανισότητας εντός του νοικοκυριού, οι ανάγκες διαφορετικών μελών σταθμίζονται με το ίδιο βάρος. Έτσι μοιραία εξισώνονται οι ανάγκες των ενηλίκων με αυτές των παιδιών, κάτι που δεν είναι αυτονόητα ορθό, τουλάχιστον για την ανάλυση της ευημερίας (Berry 1985). Η υιοθέτηση επομένως μιας μονάδας αναφοράς λεπτομερέστερης από το νοικοκυριό δεν υπόσχεται αυτόματα ότι θα μεγαλώσει την ικανότητά μας να κατανοήσουμε τη διανομή του εισοδήματος.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι το στατιστικό πρόβλημα της ταξινόμησης του εμπειρικού υλικού της διανομής του εισοδήματος παραμένει ακόμη και σήμερα, ανεπίλυτο.

Οι κίνδυνοι για μια εσφαλμένη απεικόνιση της οικονομικής ανισότητας (που υπονοείται από μια δεδομένη διανομή εισοδήματος) έχουν επισημανθεί με πειστικότητα, ανάμεσα σε άλλους, και από τον Kuznets (1976). Σε μια εκτενή και κατ'εξοχήν διερευνητική εργασία για τη δημογραφική διάσταση της διανομής του εισοδήματος, ο τελευταίος έφθασε στο συμπέρασμα ότι τα μεγαλύτερα σε μέγεθος νοικοκυριά τείνουν να εμφανίζουν και τα μεγαλύτερα οικογενειακά εισοδήματα (θετική συσχέτιση ανάμεσα στο μέγεθος νοικοκυριού και στο συνολικό εισόδημα). Ταυτόχρονα όμως, τα μεγαλύτερα νοικοκυριά τείνουν να εμφανίζουν και μικρότερο κατά κεφαλή οικογενειακό εισό-

5. Για επισκοπήσεις βλ. Nicholson (1976) καθώς και Deaton, Muellbauer (1980).

δημα απ' ό,τι τα μικρότερα σε μέγεθος νοικοκυριά (αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο μέγεθος του νοικοκυριού και στο κατά κεφαλή οικογενειακό εισόδημα). Η αύξηση δηλαδή του οικογενειακού εισοδήματος η οποία επέρχεται ταυτόχρονα με την αύξηση του μεγέθους του νοικοκυριού, δεν αντισταθμίζει πλήρως την τελευταία, με συνέπεια να σημειώνεται πτώση στο κατά κεφαλή οικογενειακό εισόδημα.

Το εύρημα του Kuznets επαληθεύτηκε αργότερα και από άλλους ερευνητές (Musgrave 1980) και σήμερα έχει φθάσει να θεωρείται κάτι σα νόμος. Οι συνέπειες του ευρήματος για την απεικόνιση της ανισότητας είναι σοβαρές, όσο και προφανείς. Όταν χρησιμοποιούμε το νοικοκυριό ως μονάδα αναφοράς και το συνολικό οικογενειακό εισόδημα ως μονάδα εισοδήματος, τότε οι υψηλές εισοδηματικές τάξεις κυριαρχούνται από τα μεγαλύτερα σε μέγεθος νοικοκυριά και τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα από τα μικρά. Αντίθετα, όταν η απεικόνιση της διανομής γίνεται με βάση τα μέλη του νοικοκυριού και με το κατά κεφαλή οικογενειακό εισόδημα, οι υψηλές εισοδηματικές τάξεις κυριαρχούνται από τον πληθυσμό που προέρχεται από τα μικρότερα σε μέγεθος νοικοκυριά, και τα χαμηλότερα στρώματα από τον πληθυσμό που προέρχεται από τα μεγαλύτερα.

Σε μια νεότερη εργασία του, ο Kuznets (1982) προσπάθησε να ερμηνεύσει το παραπάνω παράδοξο εύρημα. Ξεκινώντας από το γεγονός ότι εκείνο που κατ' εξοχήν διαχωρίζει τα μεγάλα από τα μικρά νοικοκυριά είναι ο αριθμός των παιδιών (επειδή οι μεγάλες οικογένειες περιλαμβάνουν συνήθως ένα μεγαλύτερο ποσοστό παιδιών και αντίστοιχα ένα μικρότερο ποσοστό ενηλίκων, από ό,τι τα μικρότερα νοικοκυριά) θεώρησε ότι τα παιδιά θα τείνουν να είναι περισσότερο συγκεντρωμένα σε σχέση με τους ενήλικες στα μεγάλα μεγέθους νοικοκυριά και κατ' επέκταση στα νοικοκυριά με χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα. Υπολόγισε επομένως το κατά κεφαλή εισόδημα των παιδιών και, όπως θα περίμενε κανείς, το βρήκε μικρότερο από το αντίστοιχο κατά κεφαλή εισόδημα των ενηλίκων. Ο Kuznets έφθασε στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές στον αριθμό των παιδιών ανάμεσα στα νοικοκυριά συνδέονται με πολύ μικρή διακύμανση του αριθμού των ενηλίκων καθώς και του οικογενειακού εισοδήματος και για το λόγο αυτό το κατά κεφαλή εισόδημα πέφτει τόσο απότομα κατά τη μετάβαση από τα υψηλά επίπεδα (στις οικογένειες χωρίς παιδιά) στα χαμηλά (στις οικογένειες με παιδιά).

Αυτή η (στατιστική) ερμηνεία οδήγησε στη συνέχεια τον Kuznets στην (κοινωνική) ερμηνεία ότι για το παράδοξο ευθύνεται η ύπαρξη οξυύατων αντιθέσεων ανάμεσα στα νοικοκυριά αναφορικά με τις αποφάσεις που λαμβάνουν για το αν θα κάνουν παιδιά (παρά το γεγονός ότι γνωρίζουν ότι αυτό το τελευταίο θα έχει αρνητική επίδραση πάνω στο κατά κεφαλή οικογενειακό τους εισόδημα). Βέβαια, το εισόδημα είναι ένας δείκτης ευημερίας που δεν

λαμβάνει υπόψη του τη χαρά που αντλούνε οι άνθρωποι από τα παιδιά τους ούτε την αξία των παιδιών ως πηγές μελλοντικού εισοδήματος για τους γονείς τους.

Προβληματισμοί όπως οι παραπάνω είναι χρήσιμοι και γόνιμοι γιατί φέρνουν στο φως την ανάγκη περισσότερης έρευνας πάνω στην εσωτερική διάρθρωση της οικογένειας. Γενικότερα, όμως, μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη, ότι, ενώ οι οικονομολόγοι επεσήμαναν έγκαιρα και με πειστικότητα τα σφάλματα που εισάγει στη μέτρηση της ανισότητας η διακύμανση του μεγέθους και της σύνθεσης των νοικοκυριών, έδωσαν λιγότερη προσοχή στους παράγοντες που ρυθμίζουν τις παρατηρούμενες διακυμάνσεις και συγκεκριμένα στη διαρκώς μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στην οικογένεια και στην οικονομία.

Ανέκαθεν, κάθε κοινωνία είχε ένα μηχανισμό να φροντίζει τον εξαρτημένο πληθυσμό, και δεν ήταν άλλος από το νοικοκυριό (Sawhill 1988). Το νοικοκυριό, ήταν παραδοσιακά το βασικό κύτταρο αναδιανομής του εισοδήματος ανάμεσα στα μέλη που είχαν τη δυνατότητα να κερδίζουν εισόδημα στην αγορά και στα μέλη που δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα (εσωτερική μεταβίβαση πόρων από τους νέους, ικανούς και απασχολούμενους προς τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, άρρωστους και άνεργους).

Με τη σταδιακή επέκταση του θεσμού της αγοράς και των κρατικών δραστηριοτήτων, αυτή η αναδιανεμητική λειτουργία του νοικοκυριού μειώθηκε. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το νοικοκυριό ήταν μια αυτοδύναμη κοινωνική ομάδα, επειδή λειτουργούσε όχι μόνον ως μονάδα κατανάλωσης αλλά και ως μονάδα παραγωγής. Με την αυξανόμενη εξάρτησή του από τις δυνάμεις της αγοράς, ένα μεγάλο μέρος αυτής της ανεξαρτησίας χάθηκε και μαζί με αυτή μειώθηκε και η εσωτερική αναδιανομή των πόρων.

Επιπλέον, οι κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες επέβαλαν τη μεταβολή του οικονομικού ρόλου του νοικοκυριού, βρήκαν αντανάκλαση στο μέγεθος και στη σύνθεσή του. Η αυξανόμενη εξάρτηση του νοικοκυριού από μια επίσημα οργανωμένη αγορά εργασίας, πέραν του ότι εισήγαγε κυμάνσεις και γενικότερα αταξία στο οικογενειακό εισόδημα—και αύξησε επομένως την οικονομική ανισότητα όπως θα τη μετρούσε ένας συμβατικός περιληπτικός δείκτης διασποράς— συνδέθηκε και με τη μείωση του μεγέθους του νοικοκυριού.

Οι δεσμοί ανάμεσα στις γενιές χαλάρωσαν, δεδομένου ότι η οικογένεια έπαψε πλέον να μετέχει σε συλλογική παραγωγική προσπάθεια καθώς και στην παροχή τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης στα παιδιά. Ο θεσμός του διευρυνόμενου νοικοκυριού διαλύθηκε, κυρίως, λόγω της αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας, η οποία ήταν αναγκαία για την οργάνωση και επέκταση της αγοράς εργασίας. Οι ηλικιωμένοι, επίσης, με την επέκταση του θεσμού των συντάξεων, άρχισαν να αποκόπτονται από τα νοικοκυριά των παι-

διών τους, σχηματίζοντας δικές τους ανεξάρτητες μονάδες (Hsia, Chau 1975, Wada 1974).

Η τελευταία αυτή εξέλιξη συντελεί επίσης στην αύξηση της ανισότητας, εφ' όσον πληθαίνει τις τάξεις των χαμηλού εισοδηματικού επιπέδου νοικοκυριών. Βέβαια, εδώ, θα πρέπει να λεχθεί ότι ένα μέρος από αυτή την αύξηση της ανισότητας —την οποία σημειωτέον θα κατέγραφαν όλα τα συμβατικά στατιστικά μέτρα— είναι περισσότερο τεχνητή παρά πραγματική. Και τούτο, στο βαθμό που η τάση για τη δημιουργία μικρού μεγέθους νοικοκυριών από τους ηλικιωμένους είναι, μερικώς, εκούσια. Αν στο εισόδημα αυτών των απόμων συνυπολογίζαμε και τη πρόσβαση που δυνητικά θα μπορούσαν να είχαν στα εισοδήματα των παιδιών τους —από τα οποία αποχωρίστηκαν χάριν φυσικών αγαθών όπως η αυτονομία και η ανεξαρτησία— τότε ίσως δεν θα βρίσκαμε αύξηση της ανισότητας.

Ένα παρόμοιο με το παραπάνω επιχείρημα μπορεί να θεθεί ώστε να καλύψει τις περισσότερες από τις, πράγματι, δραματικές δημογραφικές αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι οι νέοι αποχωρούν νωρίτερα από τα νοικοκυριά των γονέων τους ή ότι πληθαίνουν τα νοικοκυριά με αρχηγό γυναίκα. Όλες αυτές οι μεταβολές συντείνουν σε μια «λογιστική» αύξηση της ανισότητας, αυξάνοντας τον αριθμό των μονάδων στα χαμηλά εισοδηματικά επίπεδα, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι αντανακλούν επιδείνωση της ευημερίας.

Μια άλλη μεταβολή, η οποία έχει σοβαρές συνέπειες για τη διανομή του εισοδήματος αλλά και συνδέεται με τη ρύθμιση του μεγέθους και της σύνθεσης των νοικοκυριών είναι η αυξανόμενη παρουσία των έγγαμων γυναικών στην απασχόληση. Αυτή η εξέλιξη, ιδιαίτερα κυρίαρχη μετά την πρόσφατη οικονομική κρίση, αντανακλά πρώτιστα οικονομική ανάγκη. Είναι, κυρίως, συνέπεια της πτώσης των βιοτικών επιπέδων και της προσπάθειας των νοικοκυριών να κρατήσουν ανέπαφο το μερίδιό τους στην κατανάλωση, μερίδιο το οποίο απειλείται από την οικονομική κρίση (πληθωρισμός, ανεργία).

Η αύξηση του ρυθμού συμμετοχής των έγγαμων γυναικών στο εργατικό δυναμικό ασκεί στη διανομή του εισοδήματος επιδράσεις που είναι κατά γενική παραδοχή, μικτές. Το αυξανόμενο εισόδημα από την απασχόληση της γυναίκας είχε θετική επίπτωση στο επίπεδο της φτώχειας και αρνητική στην οικονομική ανισότητα. Έτσι για τη συνολική επίπτωση αυτού του είδους εξέλιξης στην οικονομική ευημερία δεν μπορούμε να καταλήξουμε εύκολα σε κάποιο μονοσήμαντο συμπέρασμα. Το πλέον σίγουρο είναι ότι, όσο οι γυναίκες θα αναπτύσσουν μια μόνιμη, δια βίου πρόσδεση στο εργατικό δυναμικό, αποποιούμενες το ρόλο του δευτερεύοντα εργαζόμενου, τόσο θα εμφανίζουν μια διανομή του εισοδήματος από απασχόληση παρόμοια με αυτή των ανδρών. Και αυτό θα έχει επιπτώσεις τόσο στον κατά φύλο καταμερισμό της

εργασίας (και επομένως στην κατανομή της δύναμης μέσα στο νοικοκυριό), όσο και στη σύνθεση της τελικής ζήτησης των προϊόντων, εφ' όσον η αγορά θα αναδιρθρώνεται με βάση τις καταναλωτικές ανάγκες της εργαζόμενης γυναίκας (Rubery, Tarling, Wilkinson 1985). Και όσο οι γυναίκες θα συμβάλλουν σε μια αναδιάρθρωση των αγορών (προϊόντων αλλά και εργασίας), τόσο αυτές οι αλλαγές θα τείνουν να γίνονται μόνιμες.

Τα παραπάνω θέτουν πάλι επί τάπητος το πρόβλημα της κοινωνικής οργάνωσης και του κοινωνικού μετασχηματισμού. Η σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή καθίσταται δυνατή με τη μετάβαση σε καθεστώς μισθωτής εργασίας μεγάλων στρωμάτων του πληθυσμού. Και η ταύτιση της έννοιας του εισοδήματος με το μισθό, κρύβει το γεγονός ότι η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης συντελείται, κυρίως, μέσω της εργασίας των νοικοκυριών και των μητέρων, εντός της οικογένειας (Zaretsky, 1978). Για το λόγο αυτό χρειάζεται να υπολογίσουμε ως μέρος του κοινωνικού μισθού εκείνο το τμήμα των πόρων που προέρχονται από τον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα.

Είναι γεγονός ότι στη χώρα μας οι αγορές προϊόντων και εργασίας, μετασχηματίστηκαν ριζικά καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Ωστόσο, οι μεταβολές αυτές δεν επεβλήθησαν με τον ίδιο ρυθμό σε όλες τις περιοχές της χώρας. Στην Αθήνα και στα άλλα αστικά κέντρα, τα νοικοκυριά απόλεσαν σημαντικό μέρος από την ανεξαρτησία τους και σήμερα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την πώληση της εργατικής δύναμης των μελών τους και από τις κρατικές μεταβιβάσεις. Στις αστικές περιοχές η εξάρτηση από τις δυνάμεις της αγοράς είναι υψηλή και ο παραδοσιακός τομέας μικρός (αλλά όχι ευκαταφρόνητος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις). Αντίθετα, στις αγροτικές περιοχές της χώρας, ο μετασχηματισμός δεν ήταν το ίδιο έντονος, με αποτέλεσμα αυτό που ονομάζουμε παραδοσιακή οικογενειακή ζωή να επιζήσει και να διατηρηθεί (όχι βέβαια ανέπαφη). Εδώ οι δραστηριότητες στον εκτός αγοράς τομέα και, κυρίως, οι παραδοσιακές υπηρεσίες του νοικοκυριού είναι ακόμη σημαντικές. Οι οικιακές δραστηριότητες της νοικοκυριάς είναι σημαντικές για όλα τα είδη των περιοχών, αλλά το νοικοκυριό ως κύταρο παραγωγής είναι περισσότερο ισχυρό στις αγροτικές περιοχές.

ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΠΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Πληροφορίες για τη διανομή του εισοδήματος ανάμεσα σε άτομα, νοικοκυριά ή κοινωνικές ομάδες, ενδέχεται να παρέχονται, ταυτόχρονα, από πολλές στα-

τιστικές πηγές. Στατιστικά στοιχεία που προέρχονται από φορολογικές δηλώσεις, μητρώα κοινωνικής ασφάλισης, απογραφές βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων, πληθυσμιακές απογραφές, έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών, έρευνες εργατικού δυναμικού, κ.ά., μπορούν να χρησιμοποιηθούν και, πράγματι, έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για να απεικονισθεί ο βαθμός ανισότητας με τον οποίο διανέμεται το εισόδημα στον πληθυσμό της χώρας.⁶

Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό τους, κάθε μια από τις παραπάνω στατιστικές πηγές πληροφοριών, συγκεντρώνει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, τα οποία εξαρτώνται τόσο από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτών που σχεδίασαν την οργάνωσή τους όσο και από τη λειτουργία των θεσμών που ανέλαβαν την ευθύνη για τη συλλογή τους. Αλλά και η χρήση των διαφόρων αυτών πηγών παρουσιάζει μια σειρά πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων, ανάλογα με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του ερευνητή που τις χρησιμοποιεί. Εάν κάποιος ενδιαφέρεται λ.χ. για την εισοδηματική δύναμη ατόμων που απασχολούνται ως πωλητές με μισθωτή σχέση εργασίας, τότε η πλέον κατάλληλη πηγή πληροφόρησης θα είναι η απογραφή καταστημάτων λιανικού εμπορίου. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν στον ερευνητή να προσγγίσει με αρκετή ακρίβεια το συνολικό μέγεθος των αποδοχών καθώς και την ενδοτομεακή διανομή τους και να φθάσει σε μια σωστή σχετικά εικόνα της οικονομικής ανισότητας ανάμεσα στους εργαζομένους στο λιανικό εμπόριο. Την εικόνα αυτή θα μπορούσε πολύ δύσκολα να μας προσφέρει μια δειγματοληπτική έρευνα οικογενειακού εισοδήματος. Κατά γενική πεποίθηση, ωστόσο, θεωρείται ότι τέτοιου είδους ειδικές έρευνες εισοδήματος είναι αυτές που συγκεντρώνουν τα περισσότερα πλεονεκτήματα για την ανάλυση της διακύμανσης των βιοτικών επιπέδων του πληθυσμού. Για το λόγο αυτό, οι έρευνες εισοδήματος γνώρισαν και γνωρίζουν μεγάλη δημοτικότητα ανάμεσα στους κοινωνικούς σχολιαστές. Ανάμεσα στα πλεονεκτήματα αυτά, κεντρική θέση κατέχει η δυνατότητα προεπιλογής εκείνων των χαρακτηριστικών που ο ερευνητής θεωρεί ότι σχετίζονται με το υπό εξέταση θέμα, καθώς και η δυνατότητα προσφυγής σε πολυμεταβλητή ανάλυση κατά το στάδιο επεξεργασίας των αποτελεσμάτων.

Ο ερευνητής που έχει στη διάθεσή του τα αποτελέσματα μιας ειδικής έρευνας εισοδήματος αντιμετωπίζει φυσικά το πρόβλημα πώς να χρησιμοποιήσει και γενικότερα πώς να ερμηνεύσει τα αποτελέσματα της δειγματοληψίας. Πριν από αυτό το στάδιο όμως, θα πρέπει να αναρωτηθεί σε ποιο βαθμό μπορεί να βασισθεί στην πηγή των στοιχείων που διαθέτει (μόνη ή σε συνδυασμό με άλλες) προκειμένου να απεικονίσει ρεαλιστικά τη διανομή του ει-

6. Βλ. Budd (1971).

σοδήματος. Προφανώς χρειάζεται μια μέθοδο αξιολόγησης των στοιχείων γιατί, εντέλει, η ποιότητα των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων είναι τόσο σημαντική, όσο και η εννοιολογική καθαρότητα των διαθέσιμων διανομών εισοδήματος.

Η θέσπιση κριτηρίων αξιολόγησης και, γενικότερα, η καθιέρωση μιας μεθοδολογίας ελέγχου της ποιότητας των στοιχείων διανομής του εισοδήματος, έχει επιχειρηθεί συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία.⁷ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας πρόσφατης εργασίας, στην οποία επισκοπούνται —από την πλευρά του χρήστη αποτελεσμάτων δειγματοληψίας— 48 συνολικά έρευνες εισοδήματος.⁸ Οι έρευνες αυτές αφορούν 16 ερευνητικά προγράμματα σε 19 διαφορετικές χώρες.

Στο σημείο αυτό κρίναμε σκόπιμο να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα αυτών των εργασιών, ώστε να μπορέσουμε στη συνέχεια να θέσουμε την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. μέσα σε ένα διεθνές συγκριτικό πλαίσιο, καθώς και να τη σταθμίσουμε με γνώμονα τη διεθνή εμπειρία.

Ως προς τους ορισμούς είναι γεγονός ότι καμία από τις δειγματοληπτικές εκείνες έρευνες, των οποίων η μεθοδολογία έχει παρουσιασθεί στη βιβλιογραφία, δεν επιχειρήσε να υιοθετήσει έναν ορισμό του εισοδήματος τόσο πλήρη, ώστε να αντιστοιχεί στην έννοια του συνολικού διαθέσιμου οικογενειακού εισοδήματος που περιέχεται στις οδηγίες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.⁹ Αυτό δεν είναι παράδοξο, δεδομένου ότι, η έννοια του εισοδήματος, που προτείνεται από τα Ηνωμένα Έθνη, έχει σχεδιασθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελέσει τη βάση για ένα λογαριασμό εισοδήματος, εναλλακτικό προς τους Εθνικούς Λογαριασμούς. Στον προτεινόμενο από τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών λογαριασμό και σε αντίθεση με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, πρωτεύουσα θέση κατέχει το πρόβλημα της οικονομικής ευημερίας. Προκειμένου να φθάσει κανείς στην έννοια του εισοδήματος των Ηνωμένων Εθνών είναι, συνεπώς, αναγκαίο να συμπληρώσει τα στοιχεία της συγκεκριμένης δειγματοληψίας που διαθέτει με στοιχεία από άλλες πηγές.

Ένας ορισμός του εισοδήματος που χρησιμοποιείται σε δειγματοληπτικές έρευνες και ο οποίος προσεγγίζει περισσότερο τις οδηγίες των Ηνωμένων Εθνών, περιλαμβάνει τις εξής επιμέρους κατηγορίες: «εισόδημα από μισθούς και ημερομίσθια, σε χρήμα και σε είδος (απαλλαγμένο από ασφαλιστικές εισφορές καθώς και από ιδιωτικές ασφαλιστικές εισφορές και για τους εργαζόμενους και για τους εργοδότες), καθαρό εισόδημα από αυτοαπασχόληση

7. Βλ. Musgrove (1978), Prefferman, Webb (1979), Felix (1979), Van Ginneken (1980).

8. Βλ. Altimir (1987).

9. Βλ. U.N. (1977).

(περιλαμβανομένης της ιδιοκατανάλωσης), εισόδημα από ιδιωτική περιουσία και επενδύσεις (περιλαμβανομένου του τεκμαρτού ενοικίου ιδιοκατοίκησης), εισόδημα από παροχές κοινωνικής ασφάλισης και ιδιωτικές (ασφαλιστικές) μεταβιβάσεις μείον προσωπικούς φόρους και φόρους περιουσίας». ¹⁰

Αυτού του είδους ο ορισμός του εισοδήματος (ή κάποια στενή παραλλαγή του) συναντάνται συχνότερα στις συνδυασμένες έρευνες εισοδήματος - κατανάλωσης. Λόγω της φύσης τους οι έρευνες αυτές είναι εκτενείς και είναι σε θέση να συλλαμβάνουν καλύτερα την κατανάλωση σε είδος. Σε ό,τι αφορά τον ορισμό του εισοδήματος χρησιμοποιούν 30 έως και πολλές φορές, 50 εισοδηματικά στοιχεία, ενώ οι ειδικές έρευνες εισοδήματος χρησιμοποιούν κατά κανόνα μόνον 6-12 τέτοια στοιχεία. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους ορισμούς που συναντά κανείς στη βιβλιογραφία είναι, αισθητά, μικρότερου εύρους. Στην πλειονότητά τους, οι δειγματοληπτικές έρευνες εισοδήματος δεν επιχειρούν να καταγράψουν το καθαρό εισόδημα. Αποδίδουν κατά κανόνα μικρή έμφαση στο εισόδημα από περιουσία και επενδύσεις, αν και σχεδόν πάντοτε περιλαμβάνουν στην έννοια του εισοδήματος και κάποια στοιχεία που αφορούν την κατανάλωση σε είδος (π.χ. τεκμαρτό ενοίκιο ιδιοκατοίκησης).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο παραπάνω ορισμός του εισοδήματος καλύπτει μέρος μόνον των στοιχείων τα οποία υπεισέρχονται στην έννοια της οικονομικής ευημερίας. Και τούτο διότι αναφέρεται στην κατανάλωση των αγαθών και υπηρεσιών που πωλούνται συνήθως στην ιδιωτική αγορά και δεν περιλαμβάνει την κατανάλωση κρατικών υπηρεσιών.

Μια πηγή σφαλμάτων, κοινή σε όλες τις δειγματοληπτικές έρευνες, είναι τα λεγόμενα δειγματοληπτικά σφάλματα, δηλαδή τα σφάλματα που προέρχονται από το γεγονός ότι ο πληθυσμός του δείγματος θα διαφέρει στα χαρακτηριστικά του από τον πραγματικό πληθυσμό. Στις έρευνες εισοδήματος έχει βρεθεί ότι τα δειγματοληπτικά σφάλματα δεν οδηγούν σε μεροληπτικά αποτελέσματα, δεδομένου ότι οι περισσότερες από τις έρευνες αυτές σχεδιάστηκαν ώστε να επιτύχουν ένα προκαθορισμένο βαθμό αξιοπιστίας, τουλάχιστον για το μέσο όρο. Με την προϋπόθεση, επομένως, ότι οι τάξεις (κλι-

10. Μια χρήσιμη έννοια του εισοδήματος, η οποία ενσωματώνει μέρος της συλλογικής κατανάλωσης, είναι η έννοια του τελικού εισοδήματος. Το τελικό εισόδημα είναι έννοια αναδιανεμητική και προκύπτει από το διαθέσιμο εισόδημα, αν αφαιρέσουμε τους έμμεσους φόρους και προσθέσουμε τις επιχορηγήσεις και την αξία της κατανάλωσης σε είδος από τις κρατικές δαπάνες για παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Το τελικό εισόδημα συγκεντρώνει πλεονεκτήματα σε σχέση με το διαθέσιμο εισόδημα, γιατί αφ' ενός μεν αναγνωρίζει ότι το βιοτικό επίπεδο δεν εξαρτάται μόνον από την ιδιωτική κατανάλωση, αλλά και από τις κρατικές μεταβιβάσεις σε είδος (στους τομείς της υγείας, εκπαίδευσης και πρόνοιας) και αφ' ετέρου γιατί αυξάνει τη διεθνή συγκρισσιμότητα των στοιχείων, όντας απαλλαγμένο από τις διαφορές στους διακανονισμούς και τις ρυθμίσεις ανάμεσα στις διάφορες χώρες. Βλ. O'Higgins (1985).

μάκρια) δεν είναι ιδιαίτερα μικρές, μπορούμε να αναμένουμε αξιόπιστες εκτιμήσεις για το μέσο εισόδημα ή τη μέση κατανάλωση. Εξάλλου, το δειγματοληπτικό σφάλμα είναι, ίσως, η μόνη πηγή σφάλματος που εξουδετερώνεται σχετικά εύκολα, καθώς γι' αυτό το σκοπό αρκεί μια επαναστάθμιση του δείγματος με βάση τις δημογραφικές ή τις επαγγελματικές κατανομές της πλησιέστερης, χρονικά, πληθυσμιακής απογραφής ή έρευνας εργατικού δυναμικού.

Αντίθετα με τα δειγματοληπτικά σφάλματα, όμως, τα μη δειγματοληπτικά, ενδέχεται, ανάλογα με το είδος τους και το μέγεθός τους, να οδηγήσουν σε αποτελέσματα που περιέχουν συστηματικές μεροληψίες, πράγμα που έχει ως συνέπεια να κατασκευασθεί μια εσφαλμένη εικόνα της διανομής του εισοδήματος και της οικονομικής ανισότητας. Με τον όρο μη δειγματοληπτικά σφάλματα εννοούμε τα σφάλματα που προέρχονται από τη μη ανταπόκριση ή την άρνηση συνεργασίας και όχι τα σφάλματα που προέρχονται από το γεγονός ότι η ανθρώπινη μνήμη δεν είναι τέλεια (τα σφάλματα μνήμης συνιστούν μια ιδιαίτερη πηγή σφαλμάτων, για την οποία όμως γνωρίζουμε πολύ λίγα).

Η εμφάνιση μη δειγματοληπτικών σφαλμάτων επικεντρώνεται, κυρίως, σε τρεις κατηγορίες νοικοκυριών: τα νοικοκυριά με τα οποία δεν κατέστη δυνατή η συνέντευξη, τα νοικοκυριά που αρνήθηκαν να συνεργασθούν και τέλος νοικοκυριά που αρνήθηκαν να απαντήσουν σε μέρος του ερωτηματολογίου και συγκεκριμένα στις ερωτήσεις εισοδήματος.

Η πρώτη από τις τρεις αυτές κατηγορίες (10% του δείγματος κατά μέσο όρο) θεωρείται ότι δεν επηρεάζει ουσιαστικά την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, εφ' όσον δεν συντρέχει λόγος να υποθέσουμε ότι η κατανομή των νοικοκυριών τα οποία δεν εντοπίστηκαν προκειμένου να λάβουν μέρος στην έρευνα είναι ιδιαίτερα άνιση σε σχέση με αυτή του υπόλοιπου δείγματος, αναφορικά, είτε με τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, είτε με τα εισοδηματικά στοιχεία.

Αντίθετα, η άρνηση συνεργασίας από μέρους των νοικοκυριών ενδέχεται να επηρεάσει τη σύνθεση του δείγματος στη περίπτωση που τα νοικοκυριά αυτά τείνουν να έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία συνδέονται με την οικονομική τους θέση ή με τις πηγές του εισοδήματός τους. Η κατηγορία αυτή των νοικοκυριών ποικίλλει έντονα ανάμεσα στις διάφορες δειγματοληψίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις το αντίστοιχο ποσοστό κρατήθηκε σε χαμηλά επίπεδα (γύρω στο 2%, κυρίως χάρη στις επαναληπτικές κρούσεις από τους συνεντευκτές). Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, έφθασε στα 15% του δείγματος, γεγονός που ανάγκασε τους ερευνητές να προσφύγουν σε πρόσθετες αναλύσεις προκειμένου να διαβεβαιωθούν ότι η κατανομή των νοικοκυριών αυτών είναι πράγματι τυχαία.

Η μη ανταπόκριση που οφείλεται στην άρνηση των νοικοκυριών να δώ-

σουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν τα εισοδήματά τους, θεωρείται ότι αποτελεί την πλέον επικίνδυνη, για την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, πηγή σφάλματος. Έχει βρεθεί ότι αυτού του είδους η μη ανταπόκριση συνδέεται συστηματικά με συγκεκριμένα είδη οικογενειακού εισοδήματος, τα οποία δεν κατανομούνται τυχαία ως προς το συνολικό εισόδημα. Για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα που δημιουργεί η εμφάνιση τέτοιου είδους νοικοκυριών προτείνεται η προσφυγή σε δύο διαφορετικές διορθωτικές λύσεις (και οι δύο δεύτερης επιλογής). Η μία λύση είναι να μη ληφθούν υπόψη τα νοικοκυριά αυτά στη στατιστική επεξεργασία των δειγματοληπτικών στοιχείων, αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι έτσι υποεκτιμούμε την οικονομική ανισότητα. Η δεύτερη είναι να τα συμπεριλάβουμε στους υπολογισμούς κατασκευάζοντας τεκμαρτά εισοδήματα με βάση τις δημογραφικές και κοινωνικοοικονομικές πληροφορίες που έχουμε ήδη στη διάθεσή μας για τα νοικοκυριά αυτά.

Γενικά πιστεύεται ότι τα μη δειγματοληπτικά σφάλματα μειώνονται ουσιαστικά όταν επιχειρείται η προσέγγιση του συνολικού διαθέσιμου οικογενειακού εισοδήματος μέσω λεπτομερών ερωτήσεων και αλληπάλληλων καταγραφών της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης. Και αυτό γιατί στην περίπτωση αυτή τα νοικοκυριά αισθάνονται μικρότερη ανάγκη για απόκρυψη στοιχείων (Berry 1985).

Όμως τα σφάλματα κατά την επιλογή του δείγματος καθώς και το πρόβλημα της άρνησης συνεργασίας ενός μέρους των νοικοκυριών εμφανίζονται να είναι λιγότερο σημαντικά ως πηγή ανακολουθίας από την υποεκτίμηση του εισοδήματος. Συμβατικά η έκταση της ανακολουθίας παρέχεται από μια σύγκριση των εισοδημάτων, τα οποία αποκτήθηκαν με τη δειγματοληψία, με τα αντίστοιχα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών. Η συμφιλίωση των δύο ειδών μέτρησης είναι μια διαδικασία η οποία τείνει ν' αποκτήσει το χαρακτήρα ρουτίνας τουλάχιστον για τις δειγματοληψίες εισοδήματος. Αποσκοπεί στην απόκτηση ρεαλιστικών εκτιμήσεων για το ύψος και τη διανομή του εισοδήματος, οι οποίες να είναι συνεπείς με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, αν και δεν θα πρέπει να θεωρείται μονόδρομος. Είναι γεγονός ότι και οι Εθνικοί Λογαριασμοί ενσωματώνουν σφάλματα ενώ πολλές φορές οι έρευνες εισοδήματος συντέειναν στο να έρθουν στο φως συγκεκριμένες ασυνέπειες των λογαριασμών και εσωτερικές ασυμφωνίες. Αποτελεί γενική πεποίθηση, για παράδειγμα, ότι τα εισοδήματα από δεύτερη απασχόληση ξεφεύγουν συνήθως από τις επίσημες μετρήσεις και αυτό έχει δώσει συχνά λαβή για άσκηση κριτικής στα συστήματα Εθνικών Λογαριασμών με την κατηγορία ότι υποεκτιμούν το Εθνικό Εισόδημα.

Κατά κανόνα, ωστόσο, οι Εθνικοί Λογαριασμοί θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστοι στις εκτιμήσεις τους για το μέσο ή το συνολικό εισόδημα από

ό,τι οι δειγματοληπτικές έρευνες. Τα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών, προέρχονται από λεπτομερείς καταγραφές, πηγάζουν από μια σειρά διαφορετικών τομέων πληροφόρησης και έχουν υποστεί επαναληπτικούς ελέγχους συνέπειας. Πέραν αυτού δε, οι εκτιμήσεις των Εθνικών Λογαριασμών έχουν συγκροτηθεί με βάση ένα σταθερό εννοιολογικό πλαίσιο το οποίο αναπαράγεται από χρόνο σε χρόνο χωρίς ουσιαστικές μεταβολές. Έτσι, ακόμη και τα σφάλματα που τυχόν έχουν ενσωματωθεί στις διάφορες μετρήσεις θα τείνουν να αναπαράγονται. Τούτο αυξάνει τη χρησιμότητα των Εθνικών Λογαριασμών ως σταθερού μέτρου αναφοράς για τα αποτελέσματα των δειγματοληπτικών ερευνών εισοδήματος, οι οποίες διενεργούνται περιστασιακά και σπανίως διέπονται από κάποιο κοινό εννοιολογικό πλαίσιο και κοινή πρακτική.

Ένα τέτοιο σκεπτικό συνεπάγεται ότι το ποσοστό κατά το οποίο το συνολικό οικογενειακό εισόδημα που προκύπτει από τη δειγματοληπτική έρευνα υπολείπεται του αντίστοιχου των Εθνικών Λογαριασμών (κατάλληλα προσαρμοσμένου ώστε να μην υπάρχει αναντιστοιχία στις έννοιες) αποτελεί ποσοτική έκφραση της υποεκτίμησης του εισοδήματος από τη δειγματοληπτική έρευνα. Η υποεκτίμηση του εισοδήματος η οποία ορίζεται με αυτό τον τρόπο, περιλαμβάνει το σύνολο των σφαλμάτων, ανεξαρτήτως πηγής (σφάλματα μνήμης, σφάλματα κατά την επιλογή του δείγματος, σφάλματα ανταπόκρισης, απόκρυψη εισοδηματικών στοιχείων, εσκεμμένη υποεκτίμηση εισοδημάτων, κ.ά.), ενώ η παραδοχή της διαδικασίας προϋποθέτει την ανυπαρξία ενδείξεων ότι το Εθνικό Εισόδημα υπερεκτιμά σοβαρά το πραγματικό εισόδημα στο σύνολό του ή στις επί μέρους του μορφές (είδη εισοδήματος).

Όποτε επιχειρήθηκε να γίνει σύγκριση των αποτελεσμάτων των δειγματοληπτικών ερευνών με αυτά των Εθνικών Λογαριασμών, αποκαλύφθηκε μια συστηματική τάση, η οποία εμφανίσθηκε να ισχύει ανεξάρτητα από τη μεθοδολογία της συγκεκριμένης έρευνας (δηλαδή ανεξάρτητα από το αν η έρευνα διερεύνησε μόνον εισόδημα ή και κατανάλωση), το ποσοστό κάλυψης του πληθυσμού (σύνολο χώρας ή συγκεκριμένη περιφέρεια) καθώς και ανεξάρτητα από τη χώρα και τη χρονική στιγμή κατά την οποία διενεργήθηκε η έρευνα. Συγκεκριμένα, το εισόδημα από τις έρευνες εμφανίζεται να υπολείπεται ουσιαστικά από το αντίστοιχο των Εθνικών Λογαριασμών, ενώ το ποσοστό της διαφοράς ποικίλλει έντονα ανάμεσα στα διάφορα είδη εισοδήματος.

Το εισόδημα από μισθωτή απασχόληση, γενικά, δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα υποεκτιμημένο στις δειγματοληπτικές έρευνες. Μάλιστα οι καλύτερες από τις έρευνες παρήγαγαν εκτιμήσεις για εισόδημα αυτού του είδους, ίσες ή και υψηλότερες από αυτές των Εθνικών Λογαριασμών. Κατά κανόνα όμως οι εκτιμήσεις του εισοδήματος από αυτοαπασχόληση εμφανίζονται να υπολείπονται σημαντικά από τα μεγέθη των αντίστοιχων εισοδημάτων που δίνονται από τους Εθνικούς Λογαριασμούς.

Οι δειγματοληπτικές έρευνες τείνουν να υποεκτιμούν περισσότερο το εισόδημα από ποικίλα περιουσιακά στοιχεία από ό,τι το εισόδημα που πηγάζει από αυτοαπασχόληση. Επίσης οι έρευνες αυτές υποεκτιμούν περισσότερο το εισόδημα από μεταβιβάσεις, από το εισόδημα από μισθωτή απασχόληση αλλά λιγότερο από το εισόδημα που προέρχεται από αυτοαπασχόληση.

Πιο αναλυτικά, το εισόδημα από μισθωτή απασχόληση βρέθηκε στις περισσότερες έρευνες να υπολείπεται κατά 10-25% του αντίστοιχου των Εθνικών Λογαριασμών, ενώ το εισόδημα από αυτοαπασχόληση κατά 20-50%. Ο συνδυασμός των διαφορετικών ποσοστών υποεκτίμησης για κάθε είδος εισοδήματος και σε συνάρτηση με το ειδικό βάρος που κατέχει κάθε είδος για μια συγκεκριμένη τελική σύνθεση εισοδήματος, οδηγούν σε μια υποεκτίμηση του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος της τάξης του 15-30%.

Τα παραπάνω πρακτικά ερμηνευόμενα, καθιστούν απαγορευτική την υπόθεση ότι η εισοδηματική ελαστικότητα υποεκτίμησης είναι ίση με τη μονάδα, ενώ κατά κανόνα συνδέουν το μεγαλύτερο βαθμό ακρίβειας στην εκτίμηση του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος με το βαθμό ακρίβειας που επιτυγχάνεται κατά την εκτίμηση του εισοδήματος από αυτοαπασχόληση.

Εάν το συνολικό οικογενειακό εισόδημα που προκύπτει από τη δειγματοληπτική έρευνα είναι σαφώς υποεκτιμημένο σε σχέση με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, τότε ανακύπτει η ανάγκη επαναστάθμισης του δείγματος, ώστε να ληφθούν υπόψη οι παρατηρηθείσες διαφορές. Ανεξάρτητα των επιφυλάξεων που μπορεί να έχει κανείς για το βαθμό αυθαιρεσίας που συνεπάγεται η υιοθέτηση μιας τέτοιας διαδικασίας, η επαναστάθμιση του δείγματος τείνει να γίνεται πλέον ο κανόνας για τις έρευνες εισοδήματος.

Δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν αναλυτικά στο σημείο αυτό οι διάφορες διαδικασίες διευθέτησης των διαφορών ανάμεσα στις εκτιμήσεις των δειγματοληπτικών ερευνών και στις αντίστοιχες μακροεκτιμήσεις, στο βαθμό που αφορούν στατιστικές τεχνικές (διαφόρου βαθμού πολυπλοκότητας).¹¹ Πολύ συνοπτικά, οι μεθοδολογίες που έχουν προταθεί για την επαναστάθμιση των δειγμάτων ποικίλλουν έντονα μεταξύ τους, τόσο ως προς τις αρχές, όσο και ως προς την εφαρμογή. Σε γενικές γραμμές, όμως, συμφωνούν ότι η υποεκτίμηση συνδέεται περισσότερο με το είδος του εισοδήματος παρά με το μέγεθός του και ότι δεν χρειάζεται επαναστάθμιση στις περιπτώσεις εκείνες όπου η εκτίμηση για κάποιο είδος εισοδήματος, αποδεικνύεται να είναι υψηλότερη στη δειγματοληπτική έρευνα παρά στους Εθνικούς Λογαριασμούς. Όσον αφορά δε τη διανομή στο δείγμα της διαφοράς που απομένει (με τους Εθνικούς Λογαριασμούς), αυτή τείνει να γίνεται συχνά κατά το δοκούν είτε ανάμεσα στον πληθυσμό του τελευταίου δεκατημόριου, είτε

11. Για ολοκληρωμένη ανάλυση του προβλήματος, βλ. Bergsman (1980).

ανάμεσα στο πλουσιότερο 20% του πληθυσμού, είτε τέλος σε κάποιο άλλο ποσοστό του πληθυσμού.

Εκείνο όμως που έχει ενδιαφέρον να αναφέρουμε είναι τα αποτελέσματα των επανασταθμίσεων πάνω στις εκτιμήσεις για την οικονομική ευημερία γενικά, και για τα επίπεδα της οικονομικής ανισότητας ειδικότερα. Όσες φορές λοιπόν, υιοθετήθηκε η επαναστάθμιση του δείγματος για να αντισταθμισθούν οι διαφορές που παρουσίαζε η δειγματοληψία με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, η συγκέντρωση του εισοδήματος στις μονάδες αναφοράς του δείγματος αυξήθηκε σημαντικά. Συγκεκριμένα, ο συντελεστής Gini (ένα τυπικό περιληπτικό μέτρο διασποράς) αυξήθηκε κατά 10-15%, το οποίο αποτελεί ουσιαστική μεταβολή για το μέτρο αυτό, ενώ το άνω δεκατημόριο της διανομής αύξησε το μερίδιό του στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα κατά 2-8 ποσοστιαίες μονάδες. Τέλος, σε ό,τι αφορά το θέμα της φτώχειας τα αποτελέσματα ήταν μικτά. Η απόλυτη φτώχεια εμφανίσθηκε μειωμένη, μετά την επαναστάθμιση αλλά το μερίδιο του φτωχότερου 10% του πληθυσμού στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα συρικνώθηκε ακόμη περισσότερο (μειώθηκε κατά 1-2,5 ποσοστιαίες μονάδες).

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ Ε.Κ.Κ.Ε.

Πώς όμως συγκρίνεται η έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. με τις αντίστοιχες έρευνες που έγιναν στο παρελθόν σε άλλες χώρες;

Έχοντας στη διάθεσή μας τη στιγμή αυτή ομαδοποιημένα αποτελέσματα μόνον για την Περιοχή της Πρωτεύουσας, λίγα πράγματα μπορούν να λεχθούν. Όπως πολύ σωστά αναφέρεται στο σχετικό στατιστικό δημοσίευμα η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων θα αποφασισθεί οριστικά μετά από την ολοκλήρωση της δημοσίευσης του υλικού, ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, οι οποίοι παρέχονται σε εθνική βάση. Όμως έστω και χωρίς επίγνωση των μακροεκτιμήσεων για την περιοχή της πρωτεύουσας, υπάρχει κάποιος χώρος για μια περιορισμένη έστω, ex post, αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Στο εναπομένον τμήμα αυτής της εργασίας διερευνούνται ορισμένες ενδείξεις συναφείς με τα αποτελέσματα της έρευνας.

Ο ορισμός του εισοδήματος που έχει χρησιμοποιηθεί στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., θα τοποθετούσε την έρευνα αυτή ανάμεσα στις καλύτερες ομοειδείς έρευνες για τον απλούστατο λόγο ότι επιχειρεί να καταγράψει και το καθαρό

εισόδημα, παράλληλα με το πρωτογενές. Αυτό είναι σημαντικό γιατί με την παροχή εκτιμήσεων για εισοδήματα απαλλαγμένα από φόρους εισοδήματος και εισφορές —κάτι που σπανίως επιχειρήθηκε στο παρελθόν από άλλες παρόμοιες έρευνες— ανοίγει ο δρόμος για τη διερεύνηση της αναδιανεμητικής επίπτωσης του φορολογικού συστήματος, μιας περιοχής που συχνά στη χώρα μας αποτέλεσε το αντικείμενο ακαδημαϊκής και πολιτικής αντιπαράθεσης καθώς και πηγή σύγχυσης ανάμεσα στους σχολιαστές κοινωνικών και οικονομικών θεμάτων.

Έχοντας υπογραμμίσει τη σημασία του γεγονότος αυτού, θα πρέπει να λεχθεί ότι ο ορισμός του εισοδήματος της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. υπόκειται και σε ορισμένους περιορισμούς όπως άλλωστε κάθε ορισμός ο οποίος προορίζεται για εμπειρική και όχι θεωρητική εργασία. Κύριος περιορισμός είναι ότι η έννοια του εισοδήματος στην έρευνα της περιοχής της πρωτεύουσας ταυτίζεται πρακτικά με το πλέον εύκολα μετρήσιμο είδος του, το χρηματικό εισόδημα.

Ο αποκλεισμός της κατανάλωσης σε είδος, κάτι που ουσιαστικά θέτει εκτός εικόνας ολόκληρο τον εκτός αγοράς ιδιωτικό τομέα, δημιουργεί εύλογα ερωτήματα αναφορικά με τη δυνατότητά μας να εκτιμήσουμε ρεαλιστικά τη διακύμανση των βιοτικών επιπέδων ανάμεσα και εντός των κοινωνικών ομάδων που απαρτίζουν τον πληθυσμό (βλέπε και τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν).

Κάποιες πληροφορίες για την κατανάλωση σε είδος συλλέγονται στις Έρευνες Οικογενειακών Ποϋπολογισμών (Ε.Ο.Π.) που διενεργεί κατά καιρούς η Ε.Σ.Υ.Ε.. Οι Ε.Ο.Π. χρησιμοποιούν ως κύρια μεταβλητή για τις ταξινομήσεις τη συνολική καταναλωτική δαπάνη, στην οποία καταλήγει κανείς αν στη χρηματική δαπάνη των νοικοκυριών για αγορές αγαθών και υπηρεσιών, προσθέσει και μια ποσοτική εκτίμηση για τις απολαβές του νοικοκυριού σε είδος. Οι τελευταίες περιλαμβάνουν εκτιμήσεις για την παραγωγή ορισμένων συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών για ίδιο λογαριασμό. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της τελευταία έρευνας, η οποία διενεργήθηκε κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1981 και κατά τα τρία πρώτα τρίμηνα του 1982, οι απολαβές σε είδος για το μέσο νοικοκυριό της περιοχής πρωτεύουσας, εκτιμήθηκε ότι συνεισφέρουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό με ποσοστό 10,6%. Οι σχετικές ενδείξεις επομένως συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι, ακόμη και σήμερα, αυτού του είδους το εισόδημα —το οποίο σημειωτέον, όπως υπολογίζεται στους Ε.Ο.Π., αποτελεί ένα μικρό μόνον μέρος του συνολικού μη χρηματικού εισοδήματος— είναι σημαντικό για την οικονομική ευημερία, έστω και αν αναφερόμαστε σε έναν κατ' εξοχήν αστικό χώρο με οργανωμένη αγορά εργασίας και με μεγάλη ποσοστά απασχόλησης στο σύνολο.

Εξάλλου, ο αποκλεισμός όλων των στοιχείων του μη χρηματικού εισο-

δήματος δημιουργεί πρόβλημα εσωτερικής συνέπειας για τον ορισμό του εισοδήματος της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε.. Έτσι, σύμφωνα με τον ορισμό, αν κάποιος διαθέτει ένα σπίτι και το νοικιάζει, το εισόδημα που καρπώνεται από το ενοίκιο περιλαμβάνεται στα εισοδήματά του ως εισόδημα από περιουσία. Αν όμως ιδιοκατοικεί, τότε θεωρείται ότι το σπίτι δεν παράγει εισόδημα.

Τι είδους σφάλματα όμως εισάγει ο αποκλεισμός του μη χρηματικού εισοδήματος στην αλεικόνιση της οικονομικής ανισότητας; Εάν η διανομή του μη χρηματικού εισοδήματος είναι κανονική, τότε απλώς το μέσο εισόδημα θα εμφανίζεται υποεκτιμημένο κατά κάποιο άγνωστο ποσοστό. Αυτό θα είχε ως συνέπεια να δείχνουν τα στοιχεία περισσότερη απόλυτη φτώχεια, απ' όσο κανονικά θα έπρεπε, αλλά η διακύμανση θα παρέμενε στα ίδια επίπεδα με τα πραγματικά. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτή θα ήταν μια μη ρεαλιστική υπόθεση, εφ' όσον τις περισσότερες φορές, μέσοι όροι και διασπορά, συνδέονται. Δεν διαθέτουμε ενδείξεις για τη μορφή της διανομής του μη χρηματικού εισοδήματος ανάμεσα και εντός των κοινωνικών ομάδων, διαθέτουμε όμως κάποιες ενδείξεις για την αντίστοιχη διανομή ανάμεσα σε είδη περιοχών. Στις αγροτικές περιοχές, όπου κατά γενική πεποίθηση τα εισοδήματα είναι μικρότερα, η μη χρηματική κατανάλωση —όπως την ορίζουν οι Ε.Ο.Π.— συμμετέχει στη συνολική καταναλωτική δαπάνη με ποσοστό 18,9%, γιατί εδώ, εκτός από την ιδιοκατοίκηση (8,14% της συνολικής δαπάνης) υπάρχει και σημαντική κατανάλωση από ίδια παραγωγή (10,54% της συνολικής δαπάνης), η οποία στην περίπτωση της Αθήνας είναι πρακτικά αμελητέα, τουλάχιστον για το μέσο νοικοκυριό. Αν το μη χρηματικό εισόδημα συνδέεται αρνητικά με το αντίστοιχο χρηματικό, τότε εκτός από την υποεκτίμηση στους μέσους όρους θα περιμέναμε από τα στοιχεία και μεγαλύτερη οικονομική ανισότητα, απ' όση κανονικά θα πρέπει να υπάρχει στην πραγματικότητα.

Κάποιο πρόβλημα ενδέχεται, επίσης, να υπάρχει με τον ορισμό του εισοδήματος από ελεύθερο επάγγελμα ή επιχείρηση. Το ακαθάριστο ατομικό εισόδημα του ελεύθερου επαγγελματία ή επιχειρηματία εξισώνεται με τη διαφορά ανάμεσα στα ακαθάριστα έσοδα και τις επαγγελματικές δαπάνες (προ φορολογίας κέρδος). Όμως ο περιληπτικός τρόπος υπολογισμού αυτού του εισοδήματος, και παρά το γεγονός ότι λήφθηκε ιδιαίτερη μνεία στις οδηγίες προς τους ερευνητές να μην εξισωθεί το εισόδημα του επιχειρηματία με τα ποσά που αυτός αντλεί από την επιχείρηση για τις οικογενειακές του ανάγκες, δημιουργεί την εντύπωση πως αυτό που τελικά μετρήθηκε ήταν ένα μίγμα από επιχειρηματικό εισόδημα και αναλήψεις από προσωπική επιχείρηση. Το μέρος του επιχειρηματικού εισοδήματος που επανεπενδύθηκε, πέρασε κατά πάσα πιθανότητα στις επαγγελματικές δαπάνες και όχι στο κέρδος (όπως κανονικά θα έπρεπε). Μια επένδυση αυξάνει την περιουσία του επιχειρη-

ματία (και δευτερευόντως το εισόδημά του από κεφάλαιο), αλλά εμφανίζει το εισόδημά του μικρότερο. Παρόμοια, αν ο επιχειρηματίας χρησιμοποίησε μέρος του επιχειρηματικού εισοδήματός του για να καλύψει χρέη προηγούμενων περιόδων, τα ποσά που χρησιμοποίησε δεν θα εμφανίζονται στο εισόδημά του αλλά στις επαγγελματικές του δαπάνες.

Μια σοβαρή παράλειψη, κοινή σε όλα τα είδη του δειγματοληπτικού πλαισίου, αλλά ιδιαίτερα επιβλαβής για μια έρευνα διανομής του εισοδήματος, είναι ο αποκλεισμός από την έρευνα εκείνων των ατόμων που διαμένουν σε συλλογικές συμβιώσεις καθώς και ορισμένων περιθωριακών ομάδων του πληθυσμού που δεν διαμένουν σε κανονικές κατοικίες (τσιγγάνοι, άστεγοι, κ.λπ.).

Η συνήθης λογική εξήγηση για την κοινή αυτή πρακτική, παρέχεται από το γεγονός ότι ο πληθυσμός αυτός ή ένα μεγάλο τμήμα του τουλάχιστον δεν διαθέτει την ελευθερία που διαθέτει ο υπόλοιπος πληθυσμός κατά την εξάσκηση των οικονομικών ή κοινωνικών δραστηριοτήτων του. Τα άτομα, για παράδειγμα, στις ένοπλες δυνάμεις, στις φυλακές ή στα νοσοκομεία δεν διαθέτουν ελευθερία επιλογών, είτε ένεκα νομικών περιορισμών, είτε ένεκα φυσικής ανικανότητας.

Για όσο διάστημα, όμως, ο πληθυσμός αυτός θα παραμένει «αόρατος» και έξω από τη σφαίρα των επίσημων στατιστικών, η οικονομική ανισότητα θα εμφανίζεται μικρότερη από την πραγματική, γιατί υπάρχει κάθε λόγος να υποθέσουμε ότι ο πληθυσμός αυτός, εισοδηματικά, βρίσκεται στα χαμηλότερα κλιμάκια της διανομής. Επιπλέον ο αποκλεισμός από τις μετρήσεις αυτού του τμήματος του πληθυσμού, εισάγει σφάλματα στις διαχρονικές συγκρίσεις της ανισότητας, εφ' όσον το μέγεθός του μεταβάλλεται διαχρονικά, καθώς και στη σύγκριση της οικονομικής ανισότητας ανάμεσα σε δύο κοινωνίες, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά ενδέχεται να είναι εντελώς διαφορετικά.

Αναφορικά, τέλος, με μια άλλη αιτιολογία —η οποία συνήθως προβάλλεται— ότι ο πληθυσμός αυτός είναι πολύ μικρός σε μέγεθος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την τελευταία απογραφή της Ε.Σ.Υ.Ε. το 1981, στην περιοχή της πρωτεύουσας μόνον τα άτομα που διέμεναν σε νοσοκομεία, γηροκομεία και μοναστήρια ανέρχονταν σε 65 περίπου χιλιάδες. Όπως θα περίμενε κανείς, η απόλυτη πλειοψηφία αυτών των ατόμων δήλωσε οικονομική αδράνεια (οικονομικά μη ενεργοί).

Περνώντας στον έλεγχο της αξιοπιστίας των στοιχείων και αναφορικά με τα σφάλματα κατά την επιλογή του δείγματος, δύο συγκρίσεις μπορούν να γίνουν με ευκολία: η πρώτη αφορά τις εκτιμήσεις για την κατανομή των νοικοκυριών κατά τάξη μεγέθους και η δεύτερη συγκρίσεις συχνοτήτων κατά επαγγελματική κατηγορία ανάμεσα στα αποτελέσματα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. και σε άλλες στατιστικές πηγές.

Το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού στην περιοχή της πρωτεύουσας εκτιμήθηκε από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., σε 2,90 μέλη. Το αντίστοιχο μέγεθος εκτιμήθηκε από τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς του 1981/82, σε 3,03 μέλη, δηλαδή υψηλότερο σε σχέση με την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε.. Στο βαθμό που η εκτίμηση του Ε.Ο.Π. ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα —κάτι που δεν είναι αυτονόητο— τότε το μέσο οικογενειακό εισόδημα θα είναι υποεκτιμημένο στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., γιατί ως γενική αρχή, μέσο οικογενειακό εισόδημα και μέσο μέγεθος νοικοκυριού συνδέονται θετικά. Για την οικονομική ανισότητα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εκ των προτέρων τι συνεπάγεται αυτή η υποεκτίμηση —στο βαθμό, επαναλαμβάνουμε, που είναι πραγματική— γιατί η επίδραση εξαρτάται από τα σχετικά μερίδια κάθε κατηγορίας νοικοκυριών (κατά μέγεθος) στο σύνολο.

Γενικά, υπάρχει μια τάση για συρρίκνωση του μεγέθους του μέσου νοικοκυριού. Η τάση αυτή εμφανίζεται καθαρά στα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού που διενεργεί κάθε δεκαετία η Ε.Σ.Υ.Ε.. Ανάμεσα στο 1971 και στο 1981, το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού της πρωτεύουσας μειώθηκε από 3,16 μέλη σε 2,92 μέλη. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μεταβολής προκλήθηκε από τη σημαντική αύξηση των μονομελών νοικοκυριών (από 12,7% του συνόλου το 1971 σε 16,4% το 1981) και τη ραγδαία μείωση των νοικοκυριών με περισσότερα από 6 μέλη (από 5,1% το 1971 σε 2,7% το 1981). Για τον κύριο όγκο της κατανομής, οι μεταβολές που επήλθαν στο διάστημα της δεκαετίας ήταν μικρότερης σημασίας.

Σε αντίθεση με τις απογραφές, οι Ε.Ο.Π. παρέχουν γενικά εκτιμήσεις για το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού της πρωτεύουσας, σημαντικά υψηλότερες. Συγκεκριμένα στην αντίστοιχη έρευνα του 1974, εκτιμήθηκε ότι το μέσο νοικοκυριό αποτελείται από 3,23 μέλη ενώ το 1981/82, από 3,03 μέλη. Και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή, οι Ε.Ο.Π. παράγαν εκτιμήσεις σημαντικά υψηλότερες από αυτές των απογραφών κάτι που ενδέχεται να υponοεί ατέλειες στο σχετικό δειγματοληπτικό πλαίσιο.

Η παραπάνω υπόθεση επαληθεύεται έμμεσα από τα στοιχεία του Πίνακα 1. Όπως εύκολα μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης, η κατανομή των νοικοκυριών κατά τάξη μεγέθους, όπως προκύπτει από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., βρίσκεται πολύ κοντά στην αντίστοιχη κατανομή της απογραφής του 1981. Οι μόνες ουσιαστικές διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στις δύο κατανομές (στο ποσοστό των νοικοκυριών με περισσότερα από 6 μέλη, καθώς και στο μέσο μέγεθος νοικοκυριού) είναι συνεπείς με τις τάσεις που επικρατούν και μπορούν εύκολα να αποδοθούν στο χρονικό διάστημα που χωρίζει την έρευνα από την απογραφή.

Αντίθετα ουσιαστική απόκλιση εμφανίζεται να υπάρχει ανάμεσα στις

εκτιμήσεις της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. και στις αντίστοιχες εκτιμήσεις της τελευταίας Ε.Ο.Π. .

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών κατά τάξη μεγέθους. Περιοχή της Πρωτεύουσας

<i>Μέγεθος νοικοκυριού</i>	<i>Απογραφή Ε.Σ.Υ.Ε. 1981</i>	<i>Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών Ε.Σ.Υ.Ε. 1981/82</i>	<i>Έρευνα διανομής εισοδήματος Ε.Κ.Κ.Ε.</i>
Νοικοκυριά με:			
1 μέλος	16,4	13,8	16,5
2 μέλη	25,0	23,8	25,2
3 μέλη	22,5	23,3	21,7
4 μέλη	25,3	27,1	27,5
5 μέλη	8,0	9,2	7,4
6 μέλη ή περισσότερα	2,7	2,7	1,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Μέσο μέγεθος νοικοκυριού	2,92	3,03	2,90
Συντελεστής Gini	0,375	0,343	0,384

Προκειμένου να σχηματίσουμε μια πρώτη εντύπωση για τις πιθανές επιπτώσεις από τις διαφορετικές συνθέσεις του πληθυσμού των νοικοκυριών κατά τάξη μεγέθους πάνω στα επίπεδα της οικονομικής ανισότητας, προχωρήσαμε με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1 στον υπολογισμό των τιμών του συντελεστή Gini για τις τρεις διαφορετικές κατανομές, κάνοντας την υπόθεση ότι και για τις δύο πρώτες κατανομές ισχύουν τα μέσα εισοδήματα κατά κατηγορία μεγέθους νοικοκυριού, που εκτιμήθηκαν από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε.¹²

Όπως προκύπτει από την τελευταία σειρά του Πίνακα 1, η τιμή του συντελεστή για την κατανομή του πληθυσμού, σύμφωνα με την έρευνα του

12. Για τον υπολογισμό των τιμών του συντελεστή Gini, χρησιμοποίησα τη συμβατική μέθοδο του Morgan (1962) και όχι την περισσότερο ορθή μέθοδο κατασκευής ορίων, η οποία έχει προταθεί από τον Cowell (1977). Αυτό έγινε γιατί εκείνο που μας ενδιαφέρει, κυρίως, επί του παρόντος είναι η ανάδειξη των σχετικών τάσεων και όχι η ακρίβεια των μετρήσεων. Θα πρέπει όμως να ομολογήσουμε ότι, επειδή ο ο αριθμός των κλιμακίων επί του οποίου βασίσθηκε η μέτρηση είναι μικρός (6 μόλις τάξεις), τα τυπικά σφάλματα θα είναι ουσιαστικά. Διευκρινίζεται ότι οι τιμές του Gini για τις δύο πρώτες κατανομές του Πίνακα 1 είναι καθαρά υποθετικές.

Ε.Κ.Κ.Ε., βρίσκεται σε ελαφρά υψηλότερο επίπεδο από την αντίστοιχη τιμή του συντελεστή για την κατανομή του πληθυσμού της απογραφής. Αυτό είναι λογικό, δεδομένου ότι η κατανομή των νοικοκυριών κατά τάξη μεγέθους στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., εμφανίζεται περισσότερο συγκεντρωμένη από την αντίστοιχη κατανομή της απογραφής και το γεγονός αυτό δημιουργεί μια μικρή (κατά 2,5%) αύξηση της τιμής του συντελεστή. Αντίθετα, η απόκλιση ανάμεσα στις τιμές του συντελεστή Gini στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. και στην έρευνα των Οικογενειακών Προϋπολογισμών είναι μεγάλη (διαφορά 12% περίπου). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η διαφορά είναι ουσιαστική για ένα περιληπτικό μέτρο όπως ο συντελεστής Gini, που συχνά έχει κατηγορηθεί για την πολύ μικρή ευαισθησία που εμφανίζει στις μεταβολές.

Ο έλεγχος κανονικοποίησης, που επιχειρήθηκε στον Πίνακα 1, παρέχει μια εκτίμηση για την ανεξάρτητη επίπτωση των παρατηρούμενων μεταβολών στα μεγέθη των νοικοκυριών επί του επιπέδου της οικονομικής ανισότητας. Με την προϋπόθεση ότι το μέσο νοικοκυριό θα συνεχίσει να συρρικνώνεται και κατά τα επόμενα χρόνια, η οικονομική ανισότητα (ανάμεσα στα οικογενειακά εισοδήματα και όπως την αποτυπώνει ένας συμβατικός στατιστικός δείκτης) ενδέχεται να αυξηθεί, εξαιτίας αυτής της μεταβολής και μόνον, έως και 10% μέσα στα επόμενα 10-12 περίπου χρόνια (υποθέτοντας βεβαίως ότι όλοι οι άλλοι σχετικοί παράγοντες θα παραμείνουν αμετάβλητοι).

Στον Πίνακα 2 εμφανίζεται η κατανομή των απασχολούμενων κατά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας σύμφωνα με την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., σε αντιπαράθεση με την αντίστοιχη κατανομή από την έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε. για το 1984. Οι έρευνες Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε., αποτελούν μεγάλης κλίμακας επαναλαμβανόμενες δειγματοληψίες (κλάσμα δειγματοληψίας 1,5%), από τις οποίες λογικά θα περίμενε κανείς αρκετά ακριβείς εκτιμήσεις των απασχολούμενων και των ανέργων, δεδομένου ότι οι έρευνες αυτές είναι αποκλειστικά προσανατολισμένες προς το σκοπό αυτό.

Η διαφορά η οποία εμφανίζεται να υπάρχει ανάμεσα στις δύο σειρές εκτιμήσεων, ως ένα βαθμό ήταν αναμενόμενη δεδομένου ότι οι εκτιμήσεις προέρχονται από δύο διαφορετικές έρευνες. Εάν τα αποτελέσματα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε. ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα, τότε η έρευνα διανομής του εισοδήματος του Ε.Κ.Κ.Ε., έχει υπερεκτιμήσει τον αριθμό των απασχολούμενων κατά περίπου 10% (9,4 για την ακρίβεια). Αυτή η υπερεκτίμηση θα βρίσκει, με τη σειρά της αντανάκλαση στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα από απασχόληση και δευτερευόντως στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα, τα οποία αναμένεται να είναι ελαφρά υπερεκτιμημένα.

Εκείνο όμως που λογικά θα ενδιέφερε περισσότερο θα ήταν, πέρα από

τις διαφορές στα απόλυτα μεγέθη, η επίπτωση της υπερεκτίμησης στην οικονομική ανισότητα. Και εδώ, δυστυχώς, τα πράγματα δεν είναι απλά. Η καθαρή επίπτωση της υπερεκτίμησης εξαρτάται από τις ομάδες τις οποίες αφορά η τελευταία, από το μέσο εισόδημα αυτών των ομάδων (υψηλότερο ή χαμηλότερο του μέσου όρου) καθώς και από το επίπεδο της ανισότητας εντός των ομάδων αυτών (υψηλότερη ή χαμηλότερη από το μέσο όρο). Προς το παρόν εκείνο που μπορούμε να υποθέσουμε με κάποια ασφάλεια είναι ότι ορισμένες ομάδες των απασχολούμενων και συγκεκριμένα οι γεωργοκτηνοτρόφοι και οι απασχολούμενοι στο εμπόριο, στα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία υποαυτιπροσωπεύονται στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. (και οι δύο αυτές ομάδες εμφανίζονται μέσα εισοδήματα χαμηλότερα του μέσου όρου) ενώ αντίθετα οι υπόλοιπες ομάδες υπεραντιπροσωπεύονται. Για ορισμένες από τις τελευταίες αυτές ομάδες, η διαφορά ανάμεσα στις εκτιμήσεις είναι σημαντική. Έτσι για παράδειγμα οι απασχολούμενοι στις λοιπές υπηρεσίες, μια από τις μεγαλύτερες σε μέγεθος ομάδες, υπεραντιπροσωπεύονται κατά 20% περίπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή απασχολούμενων κατά μονοψήφιο κλάδο
οικονομικής δραστηριότητας.
Περιοχή της Πρωτεύουσας (σε χιλιάδες)

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	Έρευνα εργατικού δυναμικού Ε.Σ.Υ.Ε.	Έρευνα διανομής εισοδήματος Ε.Κ.Κ.Ε.
	1984	1984
0. Γεωργία, κτηνοτροφία, κ.λπ.	3,7	2,4
1. Ορυχεία, μεταλλεία	1,1	2,1
2/3. Βιομηχανία-Βιοτεχνία	277,1	309,3
4. Ηλεκτρισμός-Φωταέριο Υδρευση	11,3	17,7
5. Οικοδομήσεις-Δημόσια Έργα	62,4	62,7
6. Εμπόριο-Εστιατόρια- Ξενοδοχεία	203,6	186,0
7. Μεταφορές-Αποθηκεύσεις- Επικοινωνίες	117,3	121,5
8. Τράπεζες-Ασφάλειες	74,2	83,4
9. Λοιπές Υπηρεσίες	265,7	319,2
X. Μη δηλωσάντες	0,5	8,1
Σύνολο	1.016,9	1.112,4

Στον Πίνακα 3 εμφανίζεται η κατανομή των οικονομικά ενεργών κατά μονοψήφια κατηγορία επαγγέλματος σύμφωνα με την Έρευνα Διανομής του Εισοδήματος και την Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού. Υπάρχει κάποια διαφορά στις έννοιες ανάμεσα στις δύο έρευνες, δεδομένου ότι στο στατιστικό δημοσίευμα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε., στους οικονομικά ενεργούς περιλαμβάνονται μόνον όσοι δήλωσαν κάποιο εισόδημα, δηλαδή απασχολούμενοι και άνεργοι αλλά με κάποιο εισόδημα. Η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού δεν περιλαμβάνει ερωτήσεις για το εισόδημα και ως εκ τούτου το τελευταίο δεν αποτελεί κριτήριο για τις κατατάξεις. Η διαφορά πρακτικά εντοπίζεται στους άνεργους και για το λόγο αυτό στις τελευταίες σειρές του Πίνακα 3 υπολογίσαμε δύο σύνολα: ένα που δεν περιλαμβάνει τους άνεργους και ένα γενικό σύνολο.

Εξετάζοντας τις διαφορές ανάμεσα στις δύο σειρές εκτιμήσεων, ως προς τους απασχολούμενους (πρώτο από τα δύο σύνολα), ξαναβρίσκουμε την υπερεκτίμηση που επισημάναμε στον Πίνακα 2. Εδώ όμως η υπερεκτίμηση εμφανίζεται ιδιαίτερα συγκεντρωμένη ανάμεσα σε δύο ομάδες των απασχολούμενων, οι οποίες εμφανίζουν και τα υψηλότερα μέσα εισοδήματα: τους επιστήμονες-ελεύθερους επαγγελματίες καθώς και τους διευθυντές-άνωτερα διοικητικά στελέχη. Σε σχέση με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε., οι πρώτοι υπεραντιπροσωπεύονται στο δείγμα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. κατά 30% περίπου, ενώ οι δεύτεροι κατά 58%.

Ο χειρισμός των ανέργων θέτει προς επίλυση ένα πρόβλημα. Δεδομένου ότι οι έρευνες Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε., σύμφωνα με τις ενδείξεις, δεν υπερεκτιμούν το μέγεθος των ανέργων (και κατά συνέπεια μπορούμε να δεχθούμε την εκτίμηση των 140 χιλ. περίπου ανέργων του Πίνακα 3 ως ρεαλιστική και ίσως ως συντηρητική), και λαμβάνοντας υπόψη ότι από τους ανέργους αυτούς, μόνον οι 18,6 χιλιάδες δήλωσαν ότι ελάμβαναν κάποιο εισόδημα κατά τη διάρκεια της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε., μπορούμε να υποθέσουμε πως η διαφορά, δηλαδή 121 χιλιάδες άτομα περίπου, είχαν μηδενικό ή σχεδόν μηδενικό εισόδημα;

Εάν προχωρήσουμε με αυτή την υπόθεση, η τιμή του συντελεστή Gini εκτινάσσεται από τα ήδη υψηλά επίπεδα του 0,341 (για τη συγκεκριμένη κατανομή των οικονομικά ενεργών με εισόδημα) στα πολύ υψηλά επίπεδα του 0,406 (για την υποθετική κατανομή όλων των οικονομικά ενεργών ατόμων, με ή χωρίς εισόδημα). Ο πληθυσμός που περιλαμβάνεται στις μετρήσεις έχει, επομένως, σημασία ακόμα και για έναν ελάχιστο ευαίσθητο δείκτη της ανισότητας (Gini) καθώς ακόμη και για μια κατάταξη του πληθυσμού, η οποία σπανίως εμφανίζει μεγάλη διακύμανση (σε αντίθεση με την κατάταξη, για παράδειγμα, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας).

Τέλος κάποιες πληροφορίες για το ύψος και τη διανομή του εισοδήμα-

τος ανάμεσα στα νοικοκυριά συλλέγει και η Ε.Σ.Υ.Ε. στο πλαίσιο των εκάστοτε Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών. Η καταγραφή των εισοδηματικών στοιχείων του πληθυσμού δεν αποτελεί το κύριο αντικείμενο των Ε.Ο.Π. και για το λόγο αυτό, το σχετικό ερωτηματολόγιο δεν αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στις ερωτήσεις για τα εισοδήματα. Η έννοια του εισοδήματος στις Ε.Ο.Π., εστιάζεται γύρω από μια μορφή του καθαρού εισοδήματος (take home pay), ενώ επιχειρείται και μια καταγραφή της διάρθρωσης του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος κατά μείζονες πηγές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Οικονομικά ενεργοί κατά μονοψήφιες κατηγορίες επαγγέλματος.
Περιοχή της Πρωτεύουσας (σε χιλιάδες).*

<i>Κατηγορία επαγγέλματος</i>	<i>Έρευνα εργατικού δυναμικού ΕΣΥΕ, 1984</i>	<i>Έρευνα διανομής εισοδήματος ΕΚΚΕ, 1984</i>
0/1. Επιστημονικά, ελευθέρια επαγγέλματα	177,5	231,6
2. Διευθυντές και ανώτερα διοικητικά στελέχη	27,6	43,5
3. Υπάλληλοι γραφείου	180,1	184,5
4. Έμποροι και πωλητές	134,3	122,4
5. Απασχολούμενοι σε παροχή υπηρεσιών	119,7	120,9
6. Γεωργοί, κτηνοτρόφοι κλπ.	6,3	6,0
7/8/9. Τεχνίτες κι εργάτες	361,0	391,5
X. Ανεπαρκώς δηλωμένο ή μη δηλωμένο επάγγελμα	10,5	12,0
Υ. Άνεργοι	139,6	18,6
Σύνολο χωρίς τους άνεργους	1.017,0	1.112,4
Γενικό σύνολο	1.156,6	1.131,0

Το μέσο καθαρό οικογενειακό εισόδημα για την περιοχή της πρωτεύουσας το 1981/82 —υπολογισμένο από ένα δείγμα 2.016 νοικοκυριών, δηλαδή από ένα μικρότερο δείγμα σε σχέση με την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε.— εκτιμήθηκε στις 45.620 δρχ. (μηνιαίως). Το ποσό αυτό εκφρασμένο σε τιμές 1984 θα αντιστοιχούσε περίπου στις 64.963 δρχ. το οποίο βρίσκεται αρκετά χαμηλότερα από το αντίστοιχο ποσό που εκτιμήθηκε από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. (76.167 δρχ.). Από τη σύγκριση των δύο εκτιμήσεων, επομένως, προκύπτει ότι η έρευνα της διανομής του εισοδήματος κατέγραψε καλύτερα το μέσο οικογενειακό εισόδημα σε σχέση με τους Ε.Ο.Π. της Ε.Σ.Υ.Ε.. Εκτός και αν δεχθούμε ότι η διαφορά που χωρίζει τις δύο εκτιμήσεις (17% περίπου), αν-

τιπροσωπεύει καθαρή αύξηση στο μέσο καθαρό εισόδημα των νοικοκυριών ανάμεσα στο 1981/82 και στο 1984. Αυτή όμως θα ήταν μια μη ρεαλιστική υπόθεση.

Η ανισότητα στη διανομή του καθαρού οικογενειακού εισοδήματος ανάμεσα στα νοικοκυριά της έρευνας των προϋπολογισμών εκτιμάται σε επίπεδα υψηλότερα από αυτά που εμφανίζει η έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε.. Συγκεκριμένα ο συντελεστής Gini υπολογίστηκε σε 0,354 για την πρώτη περίπτωση και σε 0,324 για τη δεύτερη. Εμφανίζεται δηλαδή ανάμεσα στις δύο εκτιμήσεις μια απόκλιση της τάξης του 9,3%. Όμως κατά τη γνώμη μας δεν θα πρέπει να αποδώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός αυτό, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις ενδείξεις, το δείγμα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. εμφανίζεται να είναι περισσότερο απαλλαγμένο από δειγματοληπτικά σφάλματα σε σχέση με το αντίστοιχο της Ε.Σ.Υ.Ε.. Όπως είδαμε προηγουμένως ως προς ένα τουλάχιστο χαρακτηριστικό των νοικοκυριών, το μέγεθος —το οποίο επηρεάζει έντονα τις μετρήσεις για την οικονομική ανισότητα— τα αποτελέσματα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. μπορούν να συγκριθούν άφοβα με τα αποτελέσματα της απογραφής της Ε.Σ.Υ.Ε. (σε αντίθεση με τα αποτελέσματα των Οικογενειακών Προϋπολογισμών).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι, σύμφωνα με τις διαθέσιμες προς το παρόν ενδείξεις, η Έρευνα της Διανομής του Εισοδήματος του Ε.Κ.Κ.Ε. (η πρώτη ειδική έρευνα εισοδήματος στη χώρα μας) αποτελεί μια αξιόπιστη έρευνα. Περιθώρια σφάλματος, βεβαίως, υπάρχουν σε όλες τις μετρήσεις, αλλά η αίσθηση που έχουμε είναι ότι στη συγκεκριμένη έρευνα, τα σφάλματα κρατήθηκαν σε λογικά και ανεκτά επίπεδα. Αν έτσι έχουν τα πράγματα —και αυτό θα είμαστε σε θέση να το επιβεβαιώσουμε καλύτερα μετά την ολοκλήρωση των αποτελεσμάτων της έρευνας— τότε μπορούμε να προσβλέπουμε σε ρεαλιστικές εκτιμήσεις για τη διανομή του εισοδήματος και την οικονομική ανισότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Altimir, O. (1987). "Income Distribution Statistics in Latin America and Their Reliability." *Review of Income and Wealth* 32(2) June.
- Bentzel, R. (1970). "The Social Significance of Income Distribution Statistics." *Review of Income and Wealth* 16 September.
- Bergsman, J. (1980). "Income Distribution and Poverty in Mexico." World Bank Staff Working Paper No 395 June.
- Berry, A. (1985). "On Trends in the Gap Between Rich and Poor in Less Developed Countries: Why We Know So Little." *Review of Income and Wealth* 31(4) December.
- Bowles, S., Gintis, H. (1982). "The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States." *Politics and Society* 2 (1).

- Budd, E. (1971). "The Creation of a Microdata File for Estimating the Size Distribution of Income." *Review of Income and Wealth* 17 (4).
- Cowell, F. (1977). *Measuring Inequality*, Deddington. Phillip Allan.
- Danzinger, S., Taussig, M. (1979). "The Income Unit and the Anatomy of Income Distribution." *Review of Income and Wealth* 25 (4) December.
- Deaton, A., Muellbauer, J. (1980). *Economics and Consumer Behaviour*. Cambridge University Press.
- Felix, D. (1979). "Income Distribution Trends in Mexico and the Kuznets Curves." in *The Political Economy of Brazil and Mexico*, edited by Weinart, R. and Hewlett, C. Philadelphia: I-SMI Press.
- Hawrylyshyn, O. (1977). "Towards a Definition of Non-Market Activities." *Review of Income and Wealth* May.
- Hill, T. (1979). "Do-It-Yourself and GDP." *Review of Income and Wealth* March.
- Hsia, R., Chau, L. (1975). "Industrialization and Income Distribution in Hong Kong 1961-1971." a WEPstudy International Labour Office, WP27 October.
- Kuznets, S. (1982). "Children and Adults in the Income Distribution." *Economic Development and Cultural Change* 30 (4) July.
- (1976). "Demographic Aspects of the Size Distribution of Income: An Exploratory Essay." *Economic Development and Cultural Change* 25 (1) October.
- Lampman, R., Smeeding, T. (1983). "Interfamily Transfers as Alternatives to Government Transfers to Persons." *Review of Income and Wealth* 29 (1) March.
- Morgan, J. (1962). "The Anatomy of Income Distribution." *Review of Economics and Statistics* May.
- Musgrove, P. (1978). *Consumer Behaviour in Latin America, An ECIEL Study* Washington, D.C., The Brookings Institution.
- (1980). "Household Size and Composition, Employment and Poverty in Urban Latin America." *Economic Development and Cultural Change* 28 (2) January.
- Nicholson, J. (1976). "Appraisal of Different Methods of Estimating, Equivalence Scales and their Results." *Review of Income and Wealth* 22 (1) March.
- O'Higgins, M. (1985). "Inequality, Redistribution and the Recession: The British Experience, 1976-1982." *Journal of Social Policy* 14 (3) July.
- Preffermann, G., Webb, R. (1979). "The Distribution of Income in Brazil." World Bank Staff Working Paper No 356 September.
- Rivlin, A. (1975). "Income Distribution - Can Economists Help?" *American Economic Review* 65 (2) May.
- Rodgers, G. (1984). *Poverty and Population*, WEPstudy. Geneva: International Labour Office.
- Rubery, J., Tarling, R. and Wilkinson, F. (1985). *Inflation, Employment and Income Distribution in the Recession, Programme of Research and Action on the Development of the Labour Market*. Luxembourg: Commission of the European Communities.
- Sawhill, I. (1988). "Poverty in the U.S.: Why Is It So Persistent?" *Journal of Economic Literature* 26 September.
- Shaik, A., Tonak, E. (1987). "The Welfare State and the Myth of the Social Wage." in *The Imperiled Economy*, Book I, Macroeconomics From a Left Perspective. N.Y.: Union of Radical Political Economists.
- Thurow, L. (1980). "The Indirect Incidence of Government Expenditures." *American Economic Review* May.
- U.N. (1977). "Provisional Guidelines on Statistics of the Distribution of Income, Consumption and Accumulation of Households." *Studies in Methods*. Series M No 61 N.Y.
- Van Ginneken, W. (1980). *Socio-Economic Groups and Income Distribution in Mexico*. London: Croom Helm.
- (1982). "Generating Internationally Comparable Income Distribution Data." *Review of Income and Wealth* 29.

- Wada, R. (1974). "Changes in the Size Distribution of Income in Postwar Japan." a WEPstudy, International Labour Office WP 9 October.
- Zaretsky, E. (1978). "The Effects of the Economic Crisis on the Family." in *U.S. Capitalism in Crisis*. N.Y.: Union of Radical Political Economists.